

ADMINISTRATIEVE ORGANISATIE EN ARCHIEFBEWUSTZIEN IN DE ABDIJ EN HET HOSPITAAL VAN DE BIJLOKE TE GENT IN DE LATE MIDDELEEUWEN (EINDE 13DE-14DE EEUW)¹

Lene ten Haaf

1. Het verschriftelijkingsproces

De hoge middeleeuwen (twaalfde-dertiende eeuw) worden veelal beschouwd als een *turning point* in het gebruik en de vormen van het schrift, daar het vertrouwen in schriftelijke communicatiemiddelen groeide. Dit proces wordt de verschriftelijking genoemd en is, hoewel het reeds ingezet werd in de oudheid, vandaag nog steeds werkzaam.² De overgang van een orale naar verschriftelijkte cultuur verliep zeer geleidelijk in de hoge middeleeuwen: de bevolking moest immers overtuigd worden dat de overschakeling naar nieuwe schriftpraktijken, waarbij schriftstukken als bewijsmateriaal gebruikt werden, wel degelijk een vooruitgang betekende ten opzichte van de mondelinge getuigenissen.³ Hoewel in de literatuur vaak gesproken werd over een confrontatie of *great divide* tussen een orale en schriftelijke cultuur, waren beide communicatiemiddelen in feite op veel vlakken complementair aan elkaar, zodat de verschriftelijking niet gekarakteriseerd kan worden als een overwinning van het schrift op de oraliteit. Zo werd het schrift lange tijd enkel ter aanvulling van de mondelinge gewoonten gebruikt: schriftstukken konden bijvoorbeeld bij transacties van goederen enkel ter ondersteuning van de mondelinge transactie gebruikt worden, als een soort

---

¹ Dit artikel is een samenvatting van de onderzoeksresultaten in L. ten Haaf, *Administratieve organisatie en archiefbewustzijn in de abdij en het hospitaal van de Bijloke te Gent in de late middeleeuwen (einde dertiende – veertiende eeuw). Een studie van het archivalisch gebeugen aan de hand van cartularia en originele oorkonden*, Gent (onuitgegeven masterscriptie Universiteit Gent), 2014, 110 p. (promotor: E. De Paermentier). Deze scriptie werd bekroond met de eerste prijs van het Gents Historisch Onderzoek, uitgereikt op de jaarvergadering van de MGOG in het STAM (Stadsmuseum Gent) in december 2014.

² M.T. Clanchy, *From memory to written record: England 1066-1307*, Oxford, 1996, pp. 1-5; F. Menant, 'Les transformations de l'écrit documentaire entre XIIe et XIIIe siècles', in N. Coquery, F. Menant en F. Weber (eds.), *Écrire, compter, mesurer. Vers une histoire des rationalités pratiques*, Paris, 2006, pp. 1-4.

³ M.T. Clanchy, *From memory to written record: England 1066-1307*, p. 231.

geheugensteun.⁴ Toch stelde Michael Clanchy dat er tussen het einde van de twaalfde en het einde van de dertiende eeuw een revolutie in het schriftgebruik plaatsvond in Europa.⁵ In navolging van Clanchy spreken vele academici over een revolutie die gekenmerkt werd door een explosie in de schriftproductie. In de twaalfde-eeuwse maatschappij, waarin de rechtspraak steeds belangrijker werd, werden inderdaad steeds meer oorkonden opgetekend die, dankzij hun specifieke waarmerken, als volwaardig bewijsmateriaal gebruikt konden worden in de rechtspraak. Ook de evolutie van het economisch landgebruik kan de toegenomen schriftproductie verklaren. De grote landgoederen en direct geëxploiteerde eigendommen werden immers vervangen door een economie waarin talloze transacties op schrift gesteld werden: zo moest bij elk overlijden van een pachter een document opgesteld worden om de nieuwe pachter te aanvaarden. Eveneens werden vanaf deze periode rekeningen opgesteld, teneinde meer controle op de geld- en goederenstroom te krijgen. Bovendien werd het toegenomen schriftgebruik bevorderd door de lagere productiekosten, zodat het schriftgebruik kon groeien op brede schaal: originelen werden vermenigvuldigd, authentieke kopieën verschenen en onder meer het notariaat werd ontwikkeld.⁶ Volgens Laurent Morelle bracht deze toegenomen productie ook een betere bewaring van schriftstukken met zich mee – een hypothese die ook door Paul Bertrand aangehouden wordt, die stelt dat de Merovingische vorsten wel degelijk een groot aantal oorkonden produceerden, die in het tweede millennium echter verwaarloosd of vernietigd werden omdat ze niet meer bruikbaar waren. We kunnen dan ook aannemen dat er in de hoge middeleeuwen wellicht zowel een revolutie in productie als in bewaring heeft plaatsgevonden.⁷ Een laatste kenmerk van de hoogmiddeleeuwse verschriftelijking is het feit dat de lekenwereld in grotere mate toegang kreeg tot de schriftelijke cultuur – ook wel laïcisering genoemd. Dit betekent echter niet dat leken uit alle sociale klassen zelf oorkonden uitvaardigden of dat iedereen kon schrijven vanaf de twaalfde eeuw, maar wel dat de oorkondeproductie een bekend fenomeen was in de samenleving en dat men het schrift leerde vertrouwen. Voorheen was het gebruik van documentaire schriftstukken immers grotendeels beperkt tot kerkelijke en monastieke

⁴ P. Bertrand, 'À propos de la révolution de l'écrit (Xe-XIIIe siècle). Considérations inactuelles', *Médiévales*, 56 (2009), pp. 75-92; M. de Jong, 'Geletterd en ongeletterd: zin en onzin van een tegenstelling', in R.E.V. Stuip en C. Vellekoop (eds.), *Oraliteit en schriftcultuur*, Hilversum, 1993, pp. 10-27.

⁵ M.T. Clanchy, *From memory to written record: England 1066-1307*, p. 1.

⁶ P. Bertrand, 'À propos de la révolution de l'écrit (Xe-XIIIe siècle). Considérations inactuelles', pp. 75-92.

⁷ L. Morelle, 'The metamorphosis of three monastic charter collections in the eleventh century (Saint-Amand, Saint-Riquier, Montier-en-Der)', in K. Heidecker (ed.), *Charters and the use of the written word in medieval society*, Turnhout, 2000, pp. 203-204; P. Bertrand, 'À propos de la révolution de l'écrit (Xe-XIIIe siècle). Considérations inactuelles', pp. 75-92.

milieus. Slechts in geringe mate kwamen deze schriftstukken voor in de lekenwereld, zoals in het Karolingische hof tussen de achtste en tiende eeuw.⁸ Dat aan het einde van de twaalfde eeuw een lekendiplomatiek op feodaal niveau ontstond, is ontegensprekelijk, hoewel de precieze omvang en context ervan vooralsnog onvoldoende onderzocht werden.⁹

Naast deze ontwikkelingen vonden er in de dertiende eeuw enkele bijkomende evoluties plaats in de schriftpraktijken. De eerste daarvan is de toename van de pragmatische of documentaire schriftstukken in de periode tussen 1200 en 1330. Deze schriftstukken onderscheiden zich van literaire manuscripten door hun administratieve functie, het eerder cursieve handschrift en het gebrek aan marktwaarde: meestal werden ze dan ook opgesteld ten behoeve van één persoon of instelling en bleven ze in bezit van die bestemming. In principe werden deze schriftstukken enkel gekopieerd indien dit beantwoordde aan de interne administratieve noden. De groei van de pragmatische geletterdheid liet zich in de verschillende lagen van de laatmiddeleeuwse maatschappij opmerken. Het feit dat die maatschappij vanaf de dertiende eeuw steeds vaker beroep deed op de rechtspraak, zorgde er immers voor dat ook voor de lagere klassen van die samenleving steeds meer contracten werden opgesteld.¹⁰ Dit resulteerde eveneens in het aanvaarden van de volkstaal als geschreven taal, aangezien het gebruik van de volkstaal een schending van het contract – tussen leden van de derde stand die het Latijn veelal onkundig waren – door spraakverwarring zou vermijden.¹¹ Bovendien wees Thérèse de Hemptinne erop dat oorkonding een vorm van machtsuitoefening geworden was voor de magistraten in steden die ondertussen uitgegroeid waren tot volwaardige politieke en administratieve entiteiten met een sterke stedelijke identiteit. Naargelang de behoeften en noden van deze steden, konden de magistraten de oorkonding vrij inrichten, al dan niet in de

⁸ M.T. Clanchy, *From memory to written record: England 1066-1307*, pp. 2-5 + p. 231; F. Menant, 'Les transformations de l'écrit documentaire entre XIIe et XIIIe siècles', pp. 2-3. Voor meer informatie over het schriftgebruik in de Karolingische periode, zie R. McKitterick, *The Carolingians and the written word*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989, 290 p.

⁹ P. Bertrand, 'À propos de la révolution de l'écrit (Xe-XIIIe siècle). Considérations inactuelles', pp. 75-92; J.-F. Nieuw (ed.), *Le vassal, le fief et l'écrit. Pratiques d'écriture et enjeux documentaires dans le champ de la féodalité (XIe-XVe s.)*. Actes de la journée d'étude organisée à Louvain-la-Neuve le 15 avril 2005, Turnhout, 2007, 224 p.

¹⁰ R. Britnell, 'Pragmatic literacy in Latin Christendom', in R. Britnell (ed.), *Pragmatic literacy, East and West 1200-1330*, Woodbridge, 1997, pp. 3-5 + pp. 17-18; Th. de Hemptinne, 'De doorbraak van de volkstaal als geschreven taal in de documentaire bronnen. Op zoek naar verklaringen in de context van de graafschappen Vlaanderen en Henegouwen in de dertiende eeuw', *Handelingen van de koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis*, 53 (2000), p. 20.

¹¹ M.T. Clanchy, *From memory to written record: England 1066-1307*, p. 149; R. Britnell, 'Pragmatic literacy in Latin Christendom', pp. 18-21; Th. de Hemptinne, 'De doorbraak van de volkstaal als geschreven taal in de documentaire bronnen', pp. 11-21.

volkstaal. Daarnaast waren ook de nieuwe vormen van sociale organisatie in die steden van belang: caritatieve en verzorgende instellingen zoals leprozenhuizen of hospitalen, waar vrouwen en leken vaak medebeheerders waren, waren de eerste stedelijke instellingen die volkstalige oorkonden produceerden.¹² Een derde verandering in de dertiende eeuw is het verschijnen van de zogenaamde referentie- of consultatieliteratuur. De eerste pogingen tot een meer consulteerbare tekst verschenen reeds in de zevende-eeuwse teksten. Ze waren het resultaat van het optreden van insulaire (Anglo-Ierse) scribenten in de vorm van woordscheidingen, punctuatie, *litterae notabiliores* en veranderingen in de bladspiegel die het lezen vereenvoedigden. Dit effende het pad opdat men later individueel zou kunnen stillenzen, zodat het belang van oraliteit bij het lezen vanaf de elfde eeuw danig afnam. De verspreiding van deze innovaties vond vooral plaats vanaf de twaalfde eeuw in scholastieke context. In tegenstelling tot de monastieke *lectio*, die gericht was op het rumineren van teksten, probeerde men bij de scholastieke *lectio* zo veel mogelijk kennis te vergaren op korte tijd. Om dit te bereiken, moest de consultatie van teksten vereenvoedigd worden door een andere structurering ervan.¹³ Deze teksten, die we als consultatieliteratuur beschouwen, bevatten middelen die de lezer niet langer uitnodigden om de tekst te lezen, maar om ze te consulteren.¹⁴ Vanaf het begin van de dertiende eeuw zien we dan ook vele innovaties die ervoor zorgden dat de lezer niet langer de gehele codices moest doorlezen om de gewenste informatie te verkrijgen. Veranderingen in de bladspiegel van de te consulteren teksten, de invoering van indexen, rubriektitels met bijhorende rubrieknummers, hoofdstukken, kruisverwijzingen en andere hulpmiddelen zorgden ervoor dat lezers in staat waren om, zonder de tekst integraal te lezen, een idee te krijgen van de manier waarop de scribent of auteur de inhoud van het werk structureerde.¹⁵

¹² Th. de Hemptinne, 'De doorbraak van de volkstaal als geschreven taal in de documentaire bronnen', pp. 11-21.

¹³ M.B. Parkes, 'Reading, copying and interpreting a text in the Early Middle Ages', in G. Cavallo en R. Chartier (eds.), *A history of reading in the West*, Oxford, 2003, pp. 96-97; M.T. Clanchy, *From memory to written record: England 1066-1307*, p. 150; M.B. Parkes, 'The influence of the concepts of *ordinatio* and *compilatio* on the development of the book', in M.B. Parkes, *Scribes, scripts and readers: studies in the communication, presentation and dissemination of medieval texts*, Londen, 1991, p. 35; P. Saenger, 'Reading in the Later Middle Ages', in: G. Cavallo en R. Chartier (eds.), *A history of reading in the West*, Oxford, 2003, pp. 121-126.

¹⁴ M. Mostert, 'What happened to literacy in the Middle Ages? Scriptural evidence for the history of the western literate mentality', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 108 (1995), pp. 323-334; M. Mostert, 'Communicatie in de middeleeuwen', in M. Mostert (ed.), *Communicatie in de middeleeuwen: studies over de verschijning van de middeleeuwse cultuur*, Hilversum, 1995, p. 9.

¹⁵ J. Hamesse, 'The scholastic model of reading', in: G. Cavallo en R. Chartier (eds.), *A history of reading in the West*, Oxford, 2003, pp. 103-104; M. Mostert, 'What happened to literacy in the Middle Ages? Scriptural evidence for the history of the western literate mentality', pp. 323-334; M. Mostert, 'Communicatie in de middeleeuwen', p. 9; M.B. Parkes, 'The influence of the concepts of *ordinatio* and *compilatio* on the development of the book', p. 49.

2. Archiefvorming in de middeleeuwen

2.1. Archiefbewustzijn

De vroegste vermeldingen van (voornamelijk kerkelijke en monastieke) archieven in Vlaanderen dateren uit de Karolingische periode. Sporen van archiefordering of archiefbeheer zijn echter pas terug te vinden in de eerste helft van de elfde eeuw, met het verschijnen van dorsale notities op originele oorkonden.¹⁶ De periode tussen de negende en elfde eeuw was dan ook van groot belang voor het archivalisch geheugen van Europa: in deze periode werd bepaald welke records uit de vroege middeleeuwen toegankelijk zouden zijn voor latere generaties en hoe deze generaties de bewaarde records zouden interpreteren.¹⁷ Actieve archiefbewaring veronderstelt echter een bewustzijn van de waarde van archieven. Volgens Laurent Morelle konden bepaalde traumatische gebeurtenissen in de geschiedenis van een gemeenschap voor een heropleving van dat bewustzijn zorgen. Bepaalde tegenslagen, zoals eigendomsoverdrachten of archivalische diefstallen, konden een gemeenschap de waarde van haar oorkondeschat doen inzien, omdat die, net als relieken of schatten, de identiteit van de gemeenschap versterkte. Een heropleving van dat archiefbewustzijn gaf dan weer impuls aan archiefzorg, wat evenwel niet inhield dat alle oorkonden bewaard werden. Archiefzorg gaat immers altijd gepaard met een klassering waarbij de archivaris bepaalde criteria hanteert om te beslissen welke documenten belangrijk zijn en welke niet. Op die manier werd het pad geëffend naar latere verwaarlozing of vernietiging van documenten, alsook naar de vervaardiging van bepaalde meta-bronnen zoals pancartae en cartularia, die de toegang tot de bewaarde originelen uit het archief vereenvoudigden.¹⁸

Indien we het archiefbewustzijn en de administratieve organisatie in de middeleeuwen trachten te onderzoeken, moeten we een voldoende uitgebreid bronnencorpus raadplegen, bestaande uit originelen die getuigen van het bestaan van zulke archieven.¹⁹ Deze originelen kunnen zowel primaire als secundaire records zijn. Onder primaire records worden documenten uit eerste hand verstaan, i.e. originele oorkonden, terwijl secundaire records afschriften van primaire records

---

¹⁶ G. Declercq, 'Le classement des chartiers ecclésiastiques en Flandre au Moyen Age', *Scriptorium: international review of manuscript studies*, 50 (1996), pp. 331-336.

¹⁷ P.J. Geary, *Phantoms of remembrance: memory and oblivion at the end of the first millennium*, Princeton, 1994, p. 81; R. McKitterick, *The Carolingians and the written word*, Cambridge, 1989, pp. 77-131.

¹⁸ L. Morelle, 'The metamorphosis of three monastic charter collections in the eleventh century', pp. 172-174.

¹⁹ E. Poulle, 'Classement et cotation des chartiers au Moyen Age', *Scriptorium: international review of manuscript studies*, 50 (1996), pp. 346-348.

zijn, eventueel in gebundelde vorm. Het is waardevol om het onderscheid tussen beide soorten records voor ogen te blijven houden: afschriften van primaire records kunnen niet alleen inhoudelijk verschillen van secundaire records, maar ook in overleveringsvorm. Secundaire records, zoals monastieke cartularia, werden immers overgeleverd in codices, in tegenstelling tot de losse perkamenten vellen waaruit de meeste originele oorkonden bestaan. Het spreekt voor zich dat codices een hogere kans op bewaring hadden dan primaire records.²⁰ Deze bijdrage wil het archiefbewustzijn onderzoeken aan de hand van een casus, namelijk het archief van de abdij en het hospitaal van de Bijloke te Gent. Dit werd bestudeerd aan de hand van twee cartularia die vervaardigd werden in het begin van de veertiende eeuw en afschriften van oorkonden uit de periode tussen 1204 en 1301 bevatten. Secundaire records als deze zijn immers uitgelezen instrumenten om archiefbeheer te bestuderen aangezien ze het resultaat van een selectie van het archief zijn: degene die een cartularium vervaardigde of liet vervaardigen, koos welke documenten overgeschreven zouden worden en op welke manier dat zou gebeuren. Daarom werden in het onderzoek eveneens de originele oorkonden betrokken, die niet noodzakelijk overgenomen werden in de cartularia. Deze studie is origineel omdat noch de cartularia, noch de oorkonden tot op heden integraal bestudeerd werden. Bovendien zijn de cartularia vooralsnog onuitgegeven bronnen, hoewel een uitgave in voorbereiding is onder de supervisie van Els De Paermentier. De bestudeerde oorkondeschat werd evenmin in één samenhangende teksteditie uitgegeven, al werd een deel van de oorkonden reeds bij gelegenheid uitgegeven.²¹ Het onderzoek werd interdisciplinair opgevat, aan de hand van de paleografie, codicologie en diplomatiek. De cartularia werden daarbij vooral vanuit een paleografische en codicologische invalshoek bestudeerd, door onder meer de samenstelling van de codices en de uiterlijke kenmerken van de teksten te onderzoeken. De originele oorkonden werden vooral vanuit de diplomatiek benaderd, door aandacht te vestigen op de diverse oorkonders en de typologie van de documenten. Belangrijk is echter dat ook de samenhang tussen de cartularia en de originele oorkonden onderzocht werd: we trachtten de selectiecriteria die aan de basis van de codices lagen te achterhalen. Daarnaast beoog-

---

²⁰ M.T. Clanchy, *From memory to written record: England 1066-1307*, Oxford, 1996, p. 63.

²¹ Zo gaf Jozef Walters 76 van de 396 bestudeerde oorkonden uit, evenals twee oorkondeafschriften uit de cartularia waarvan geen los document bewaard werd. Daarnaast verwijst hij voor 24 oorkonden naar oudere tekstuitgaven. Zie J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, Gent, 1929-1930, III, pp. 222-355. Voor een seriële tekstuitgave van oorkonden van de Bijloke uit de veertiende tot negentiende eeuw, zie p. 356 en verder. Bovendien werden er enkele oorkonden uitgegeven in databanken zoals de *Diplomata Belgica*.

den we het verband tussen de productie van de cartularia en de archiefvorming te ontdekken.

2.2. Studie van archiefvorming

Er zijn verschillende mogelijkheden in het onderzoek naar archiefvorming in de middeleeuwen. In het kader van dit onderzoek, waarin bronnen uit een vrouwenklooster bestudeerd werden, moet echter benadrukt worden dat archiefvorming in middeleeuwse vrouwenkloosters lange tijd minder academische aandacht kreeg dan die in mannenkloosters. Academics hadden tot de twintigste eeuw immers de neiging enkel archieven te bestuderen die vele oorkonden bevatten, aangezien oorkonden als neutrale en dus betrouwbare bronnen beschouwd werden. Om die reden bleven vrouwenkloosters vaak buiten beeld: behalve stichtingsoorkonden werden voor de twaalfde eeuw nauwelijks oorkonden bewaard in archieven van vrouwenkloosters. Pas vanaf het ogenblik waarop het aanvaard werd andere documenten, zoals hagiografische teksten, te bestuderen, werd het bronnencorpus omvangrijk genoeg om ook studies over deze archieven aan te vatten. Desalniettemin werd er vooralsnog weinig aandacht besteed aan de vraag waarom vrouwenkloosters minder oorkonden bewaarden dan mannenkloosters.²² De studie van middeleeuwse archiefvorming – in mannen- of vrouwenkloosters – kan kwantitatief opgevat worden. Academics proberen bijvoorbeeld reeds lange tijd het procentuele aandeel van bewaarde documenten ten opzichte van de oorspronkelijke productie aan te tonen – een vraag die in de meeste gevallen moeilijk te beantwoorden is omdat ze steunt op schattingen en veronderstellingen. Daarnaast wordt er ook kwalitatief onderzoek verricht: men stelt zich de vraag of de overgeleverde documenten toevallige overblijfsels zijn na verschillende tegenslagen, of dat ze het resultaat zijn van een bewuste verdraaiing van de realiteit vanwege de archivariissen van weleer.²³ Het zijn immers die archivariissen die verbonden waren met macht: macht om te beslissen wat in de toekomst geweten zou zijn over een bepaald onderwerp – macht om te herinneren en te vergeten, macht om te privilegiëren en te marginaliseren. Archieven en sleutels tot die archieven zijn dan ook verre van een natuurlijke ontwikkeling van het collectieve geheugen van een groep of van een oraal naar schriftelijk geheue-

---

²² K. Bodarwé, 'Gender and the archive: the preservation of charters in early medieval communities of religious women', in M. van Dijk en R. Nip (eds.), *Saints, scholars and politicians: gender as a tool in medieval studies. Festschrift in honour of Anneke Mulder-Bakker on the occasion of her sixty-fifth birthday*, Turnhout, 2005, pp. 111-129.

²³ L. Morelle, 'The metamorphosis of three monastic charter collections in the eleventh century', p. 171.

gen. Ze zijn niet alleen een verzamelplaats van historische bronnen maar ook een reflectie – en in vele gevallen zelfs een rechtvaardiging – van de groep die het archief beheerde: op die manier kan archivering gezien worden als een vorm van selectie, als een teken van identiteitsvorming en als een poging tot legitimering van het bestaan van een gemeenschap.²⁴

Bij onderzoek kunnen originelen uit en sleutels tot middeleeuwse archieven geraadpleegd worden. In het kader van deze studie werden twee instrumenten voor archiefbeheer onderzocht: de originele oorkonden met dorsale notities en de cartularia. Dorsale notities zijn korte opschriften op de rugzijde van de oorkonden, opgetekend door de oorkonder of de destinataris. In de loop der tijd konden deze opschriften uitgebreid worden, zodat één dorsale notitie uit meerdere componenten uit verschillende periodes kan bestaan. Daarenboven kunnen op één document dorsale notities met verschillende functies voorkomen: er is een onderscheid tussen inhoudelijke en archivalische dorsalen.²⁵ Inhoudelijke dorsalen bestaan veelal uit een korte omschrijving van de inhoud van de oorkonden, eventueel met een toevoeging van toponiemen of namen van de oorkondende partijen. Zulke dorsalen droegen bij tot een snellere consultatie van het archief omdat men in één oogopslag de inhoud van de oorkonde kon raadplegen zonder de hele tekst te lezen. Wanneer het ging om toegeploide of opgerolde perkamenten vellen, werd het risico op beschadiging van het zegel bij het openplooiën of ontrollen bovendien verminderd. Archivalische dorsalen geven daarentegen informatie over de overlevering en bewaring van het document, zoals de vermelding of het om een vidimus, een collatio of een afschrift gaat, of het vermelden van de plaats waar het origineel bewaard werd. Daarnaast zijn er de archivalische dorsalen die verwijzen naar de plaats van de oorkonde in een registratievorm van meerdere oorkonden uit het archief.²⁶ Onder die registratievormen bevinden zich de cartularia. Een cartularium is een verzameling van afschriften van documenten, samengesteld door een fysieke of morele persoon, die teksten integraal of gedeeltelijk overschreef of liet overschrijven in een boek of in meer zeldzame gevallen in een rol. Deze teksten hebben betrekking op goe-

²⁴ J.M. Schwartz en T. Cook, 'Archives, records, and power: the making of modern history', *Archival science*, 2 (2002), pp. 1-19; P.J. Geary, *Phantoms of remembrance: memory and oblivion at the end of the first millennium*, p. 7.

²⁵ G. Declercq, 'Le classement des chartiers ecclésiastiques en Flandre au Moyen Age', pp. 334-339; E. De Paermentier, 'Dorsalen als indicatoren voor het archiefbewustzijn in drie cisterciënzerinnenkloosters: de oorkonden van de Bijloke te Gent en de kloosters van Flines en Marquette (dertiende – eerste helft zestiende eeuw)', *Handelingen van de koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis*, 60 (2007), pp. 22-26.

²⁶ E. De Paermentier, 'Dorsalen als indicatoren voor het archiefbewustzijn in drie cisterciënzerinnenkloosters', pp. 23-27.

deren, rechten, geschiedenis of administratie van die persoon of de instelling waartoe die persoon behoorde, en werden in de meeste gevallen overgeschreven om de bewaring van die documenten te verzekeren en de consultatie ervan te vereenvoudigen.²⁷ In onze contreien werden cartularia reeds vanaf de negentiende eeuw geïnventariseerd. Zo resulteerden deze inventarisaties in België in enkele kleinere overzichten.²⁸ Voor de Engelse cartularia, daterend uit de periode vóór 1538, werd er eveneens een repertorium opgesteld, terwijl in Nederland zulke projecten vooralsnog ontbreken.²⁹ Frankrijk staat echter het verst in de inventarisatie van cartularia: daar werden cartularia reeds in de achttiende eeuw verzameld om als bron voor de historiografie en het openbaar recht gebruikt te worden. Tijdens de Franse Revolutie werd zelfs een centraal inzamelingsplan in werking geroepen dat, hoewel het op zich weinig succesvol was, aan de basis lag voor verdere, centraal georganiseerde studies van het genre. Verscheidene pogingen tot inventarisatie volgden dan ook in de negentiende eeuw, culminerend in het repertorium van Henri Stein in 1907.³⁰ In 1990 werd een nieuw project opgericht door het Institut de Recherche et d'Histoire des Textes, dat een nieuw repertorium van Franse cartularia heeft samengesteld.³¹ In het kader van dit project werd in 1991 een internationale conferentie over cartularia opgericht, die aanzet gaf tot een hernieuwde studie van cartularia en resulteerde in een boek met pogingen tot typologieën, *case studies* en andere bijdragen.³² Lange tijd werd de studie van cartularia immers verengd tot de studie van de teksten die erin opgenomen waren. De negentiende-eeuwse historiografie trachtte met behulp van cartularia een verloren gegaan archief binnen te dringen: de codices werden gebruikt om documenten te reconstrueren of falsificaties te ontdekken, zonder dat de eigenlijke aard, functie en geschiedenis van die cartularia bestudeerd werden. Sleutels tot archieven dienen echter meer kritisch benaderd te worden. Cartularia waren immers media bij uitstek om een selectie in het archief door te voeren, waardoor ze niet als een eenvoudige reproductie van een

²⁷ P. Bertrand, C. Bourlet en X. Hélyary, 'Vers une typologie des cartulaires médiévaux', in D. Le Blévec (ed.), *Les cartulaires méridionaux*, Parijs, 2006, p. 8.

²⁸ *Inventaires des cartulaires conservés dans les dépôts des archives de l'Etat*, Brussel, Hayez, 1895, s.p.; *Inventaires des cartulaires conservés en Belgique ailleurs que dans les dépôts des archives de l'Etat*, Brussel, 1897, 66 p.; S. Bormans, *Inventaires des cartulaires belges conservés à l'étranger*, Brussel, 1899, 72 p.

²⁹ G.R.C. Davies, *Medieval cartularies of Great Britain: a short catalogue*, Londen, 1958, 182 p.

³⁰ H. Stein, *Bibliographie générale des cartulaires français ou relatifs à l'histoire de France*, Parijs, 1907, 627 p.

³¹ Zie www.irht.cnrs.fr. P.J.J. Moors, 'Cartularia en archieven, belicht aan de hand van het cartularium van het klooster Bethlehem bij Doetinchem', in D.P. Blok (ed.), *Datum et actum: opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag*, Amsterdam, 1998, pp. 297-298.

³² Deze conferentie resulteerde in het boek O. Guyotjeannin, L. Morelle en M. Parisse (eds.), *Les cartulaires: actes de la table ronde organisée par l'Ecole nationale des chartes et le G.D.R. 121 du C.N.R.S. (Paris, 5-7 décembre 1991)*, Parijs, 1993, 516 p.

oorkondeschat bestudeerd mogen worden. Het is dan ook belangrijk om het verband tussen registratievormen en de archiefordening niet te onderschatten.³³

Ondanks de vele onderzoeken die sindsdien gevoerd werden, keren de traditionele vragen in het onderzoek naar cartularia steeds terug. Zo wordt er nog geregeld aandacht geschonken aan het ontstaan en de verspreiding van cartularia, die voor het eerst vervaardigd werden in de negende eeuw in het oostelijke deel van het Frankische Rijk. Aangezien afschriften in deze periode nauwelijks een juridische functie vervulden, zou het logischer geweest zijn dat instellingen beslisten om meer aandacht te geven aan een degelijke bewaring van originelen. Bovendien waren cartularia evenmin nuttig als administratieve of fiscale documenten, daar de overgeschreven oorkonden amper precieze beschrijvingen van gronden of inkomsten bevatten. Volgens Patrick Geary droeg de productie van een cartularium dan ook vooral bij aan het geheugen of de herinnering van de instelling waartoe het cartularium behoorde: als gebundelde afschriften van oorkonden, beschermden deze codices de herinnering aan bepaalde schenkers, bisschoppen, abdijen, transacties en andere. Deze nood aan herinnering beïnvloedde eveneens de samenstelling van cartularia: het bleek een vruchtbaar criterium bij het selecteren van de over te schrijven oorkonden. Desalniettemin was de herinnering niet altijd de enige oorzaak die bepaalde instellingen ertoe aanzette om te cartulariseren. Vele cartularia hadden immers wel louter administratieve en legale functies: het aandeel van elke functie in het cartulariseren was dus afhankelijk per cartularium.³⁴ In de twaalfde en vooral dertiende eeuw kregen cartularia bovendien een nieuw doeleinde: archiefbeheer. Dankzij de gebundelde afschriften kon men immers het archief raadplegen zonder alle originelen erbij te halen, waardoor het risico op beschadiging beperkt werd. De innovaties van de dertiende eeuw werkten dit in de hand: het invoeren van indexen zorgde ervoor dat cartularia bij uitstek een pragmatisch genre werden.³⁵

In het westelijke deel van het Frankische Rijk was er pas sprake van cartularia in de elfde eeuw. Op de vraag waarom de eerste cartularia precies in het Oost-Frankische Rijk ontstonden, is geen eensluidend antwoord terug te vinden in de

³³ L. Morelle, 'The metamorphosis of three monastic charter collections in the eleventh century', pp. 174-175; C.B. Bouchard, 'Monastic cartularies: organizing eternity', in A.J. Kosto en A. Winroth (eds.), *Charters, cartularies and archives: the preservation and transmission of documents in the medieval West*, Toronto, 2002, p. 27; P.J. Geary, 'Entre gestion et gesta', in O. Guyotjeannin, L. Morelle en M. Parisse (eds.), *Les cartulaires: actes de la table ronde organisée par l'École nationale des chartes et le G.D.R. 121 du C.N.R.S. (Paris, 5-7 décembre 1991)*, Parijs, 1993, pp. 13-14; P.J. Geary, 'From charter to cartulary: from archival practice to history', in R. Maxwell (ed.), *Representing history, 900-1300: art, music, history*, University Park, 2010, p. 181.

³⁴ P.J. Geary, 'Entre gestion et gesta', pp. 14-16.

³⁵ P. Bertrand, 'A propos de la révolution de l'écrit (Xe-XIIIe siècle). Considérations inactuelles', pp. 75-92.

literatuur. Volgens Patrick Geary ontstonden de eerste cartularia in het oostelijke deel omdat de machtsovername van de Karolingers de bescherming van eigendommen door lokale instellingen bewerkstelligde, resulterend in cartularia.³⁶ Dit verklaart echter niet waarom er in het elfde-eeuwse West-Frankische Rijk wel gecartulariseerd werd. Michel Parisse wijst dan ook eerder op de verschillende structuren in landeigendom: in het oostelijke deel waren de gronden erg versnipperd zodat er een grotere hoeveelheid aan kleine eigendomstransacties plaatsvond die op schrift gesteld werden. Hierdoor groeide de nood aan een betere organisatie van de documenten, wat mogelijk werd door de productie van cartularia. In het West-Frankische Rijk vielen de grotere heerlijkheden pas uiteen in de elfde eeuw, waardoor cartularia op dat moment wel ingang konden vinden.³⁷ Georges Declercq gaat er dan weer van uit dat in het oostelijke deel het initiatief van de oorkonding sneller verschoof van oorkonder naar beneficiaris, die daarvoor mocht kiezen in welke vorm de transactie vastgelegd werd. Veelal kozen die beneficiarissen voor de kortere notitiae in plaats van de laat-Romeinse cartae. In deze notitiae werden de autograaf van de schenker, de getuigenlijst en de handtekening van de scribent vervangen door een opsomming van de namen van de getuigen en de schenker, terwijl een vertegenwoordiger van de begunstigde instelling instond voor het opschriftstellen in plaats van een publieke scribent. De cartae verloren vervolgens hun bewijskracht in de gerechtshoven terwijl de notie van het authentieke karakter van een stuk perkament verdween, waardoor in het Oost-Frankische Rijk een nieuwe houding ten opzichte van originele documenten ontstond: omdat instellingen hun transacties in codices, i.e. cartularia, mochten overschrijven wanneer hen dat beter leek, werd het niet langer noodzakelijk geacht om de originelen te bewaren.³⁸ Dit was anders in het West-Frankische Rijk, waar men in de negende en tiende eeuw nog veel aandacht

³⁶ P.J. Geary, *Phantoms of remembrance: memory and oblivion at the end of the first millennium*, pp. 86-87.

³⁷ M. Parisse, 'Écriture et réécriture des chartes: les pancartes aux XIe et XIIe siècles', *Bibliothèque de l'École des chartes: revue d'érudition*, 155 (1997), pp. 258-259.

³⁸ Constance Bouchard nuanceert dit echter. Zij stelt dat cartularia aanvankelijk eerder bedoeld waren als aanvullingen op de originele oorkonden dan als een vervanging ervan. Hoewel de originele oorkonden bij aanvang belangrijker waren dan de cartularia, werden cartularia naderhand evenwel als vervanging van die originelen beschouwd. Kloosters die over een cartularium beschikten, gaven sindsdien minder om de originele oorkonden dan de instellingen die geen cartularia hadden. In tijden van rampspoed was het bovendien eenvoudiger om een cartularium mee te nemen dan een hoop losse documenten. Hoewel academici vaak stellen dat de Franse Revolutie verantwoordelijk was voor het verdwijnen van originelen, stelt Bouchard dat een deel oorkonden, die in cartularia vervat waren, reeds voor die periode verdween. Dit was volgens haar enkel mogelijk indien cartularia zelf een iconische waarde hadden gekregen voor de latere generaties – een waarde die de cartularisten er zelf nooit aan gegeven zouden hebben. In de loop der eeuwen ontstond er dan ook een verschuiving in de houding ten opzichte van cartularia: terwijl ze aanvankelijk als referentiecodelijk vervaardigd werden, werden ze later als legaal bewijsmateriaal beschouwd. C.B. Bouchard, 'Monastic cartularies: organizing eternity', pp. 31-32.

schonk aan het organiseren en bewaren van originelen. Dat ook hier de cartae vanaf de tiende en elfde eeuw vervangen werden en cartularia opgesteld werden, is volgens Declercq grotendeels te wijten aan de elfde-eeuwse monastieke hervormingsbewegingen, waarbij de leden van een instelling een verleden trachtten te creëren dat de nieuwe noden van hun instelling beaamde. Het vervaardigen van een cartularium was hier een dankbaar middel voor: een selectie van oorkonden kon de herinnering van een klooster veranderen, waarbij vooral veel aandacht ging naar het herstellen – of op zijn minst het opnieuw opeisen – van verloren eigendommen. Indien nodig werden er zelfs falsificaties in het cartularium opgenomen.³⁹ Het verschijnen van de eerste cartularia in Vlaanderen moet eveneens tegen de achtergrond van die monastieke hervormingsbewegingen geplaatst worden. Na het uiteenvallen van het Karolingische Rijk bevond ook Vlaanderen zich immers in een turbulent politiek landschap. De vorstelijke macht van de Karolingers werd in het West-Frankische Rijk vervangen door vormen van regionale macht die in de jaren nadien geconsolideerd werden door de vorming van graafschappen en hertogdommen als Normandië, Anjou en Vlaanderen. Het was graaf Arnulf van Vlaanderen die zijn macht benoorden de Schelde wist te consolideren tussen 920 en 930, waarbij hij meer controle trachtte te verwerven over de kerkelijke en monastieke instellingen, tot onvrede van die instellingen zelf. Omdat de lekenabten Arnulfs politiek in de weg stonden, stelde de graaf Gerard van Brogne aan om de kloosters in Vlaanderen te hervormen, zodat deze min of meer vrij hun eigen abten konden kiezen die niet langer uit de seculiere wereld gerekruteerd werden. Deze eerste golf van monastieke hervormingen bracht eveneens een indrukwekkende tekstproductie en een verandering in het beheer van informatie met zich mee, te herkennen aan de opkomst van de eerste stichtingsverhalen, abbatiale gesta, cartularium-kronieken en cartularia in Vlaanderen.⁴⁰

De interne ordening van cartularia werd eveneens vaak bestudeerd. Hoewel elk cartularium in een andere context ontstond, antwoord bood op specifieke noden en beïnvloed werd door lokale gewoonten, zien we dat de meeste cartularia gerangschikt werden volgens een thematische en/of topografische volgorde,

---

³⁹ G. Declercq, 'Originals and cartularies: the organization of archival memory (ninth-eleventh centuries)', in K. Heidecker (ed.), *Charters and the use of the written word in medieval society*, Turnhout, 2000, pp. 161-170.

⁴⁰ S. Vanderputten, 'Transformations in charter production and preservation during the 'Iron Age' (tenth-early eleventh centuries). Some evidence from Northern France and the Southern Low Countries', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, 7 (2004), pp. 11-13. Voor meer informatie over de monastieke hervormingen in de Zuidelijke Nederlanden verwijzen we graag naar S. Vanderputten, *Reform, conflict, and the shaping of corporate identities: collected studies on benedictine monasticism, c. 1050 – c. 1150*, Berlijn, 2013, 281 p.

waaraan af en toe een bijkomstige hiërarchische volgorde van soorten documenten of chronologische volgorde toegevoegd werd. De topografische rangschikking was een voor de hand liggend ordeningsprincipe, aangezien de meeste cartularia opgesteld werden teneinde rechten op gronden en inkomsten te bewaren. Wanneer de oorkonden daarenboven per domeinbezitting op een chronologische wijze gerangschikt werden, kregen lezers meteen een overzicht van de expansie van een bepaald domein.⁴¹ Het thematische ordeningsprincipe was dan weer verbonden met het wereldbeeld van de middeleeuwse scribenten: in de twaalfde en dertiende eeuw was de geschiedenis voor hen thematisch gerangschikt aangezien ze het verleden veeleer beschouwden als een verzameling van gebeurtenissen. Elke gebeurtenis had een zeer hedendaagse en voortgaande betekenis voor de gemeenschap, die voor hen belangrijker was dan de volgorde van hun gebeuren.⁴² Hoewel de topografische en thematische rangschikking de meest voorkomende zijn, werden er ook enkele cartularia bewaard die louter chronologisch gerangschikt werden of op het eerste zicht aan geen enkel ordeningsprincipe beantwoorden.⁴³

3. De abdij en het hospitaal van de Bijloke

Daar het klooster van de Bijloke behoorde tot de orde van de cisterciënzers, is het aangewezen stil te staan bij de plaats van cisterciënzinnen in de hoge middeleeuwen. Reeds vanaf de elfde eeuw heerste er in West-Europa een religieuze ontevredenheid die zich uitte in verschillende hervormingsbewegingen. De twaalfde-eeuwse religieuze bewegingen die nadruk legden op preken en armoede, werden gedragen door mannen en vrouwen, hoewel vooral vrouwen zich hiertoe aangetrokken voelden in de dertiende eeuw. Oorlogen en kruistochten hadden er immers voor gezorgd dat er een tekort aan huwbare mannen en een grotere bevolkingsgroep van weduwen ontstond. Voor adellijke dochters of dochters van stedelijke elites was een religieus leven het enige aanvaardbare alternatief voor een huwelijk. Hoewel de individuele religieuze drijfveren van deze vrouwen zeker niet onderschat mogen worden, leidde deze demografische evolu-

---

⁴¹ G. Declercq, 'Le classement des chartiers ecclésiastiques en Flandre au Moyen Age', p. 338; D. Walker, 'The organization of material in medieval cartularies', in D.A. Bullough en R.L. Storey (eds.), *The study of medieval records: essays in honour of Kathleen Major*, Oxford, 1971, pp. 134-135.

⁴² C.B. Bouchard, 'Monastic cartularies: organizing eternity', pp. 27-28.

⁴³ G. Declercq, 'Le classement des chartiers ecclésiastiques en Flandre au Moyen Age', p. 333; P.J.J. Moors, 'Cartularia en archieven, belicht aan de hand van het cartularium van het klooster Bethlehem bij Doetinchem', p. 302; P.J.V. Dekkers, 'Het archief van de abdij van Averbode onder het Ancien Régime. Analyse van administratie en archivering', *Nederlands archievenblad*, 98 (1994), p. 145.

tie zowel tot het ontstaan van de begijnenbeweging als tot een toename van het aantal vrouwen die toetraden tot de traditionele kloosters, al stonden die niet altijd open voor deze vrouwen.⁴⁴ Wat de orde van de cisterciënzers betreft, wordt dit gebrek aan enthousiasme vaak toegeschreven aan een zekere antifeministische houding, wat door Peter King genuanceerd wordt. Hij benadrukt dat de cisterciënzers geen bezwaren tegen de religieuze wensen van vrouwen hadden, maar dat ze eerder terughoudend waren wanneer een te dichte betrokkenheid met de vrouwenhuizen ontstond. Deze moesten immers bijgestaan worden door mannelijke abten, priesters en kapelaans, zodat een tekort hieraan zou ontstaan bij de mannenkloosters wanneer er te veel vrouwenhuizen aangesloten werden bij de orde. Van een consequente antifeministische houding kan evenwel niet gesproken worden: in de eerste helft van de dertiende eeuw werden verdere aansluitingen afwisselend verboden en toegestaan. Ongeacht de beperkende maatregelen van de Generale Kapittels, werden er in de dertiende eeuw zo goed als ieder jaar vrouwenhuizen ingelijfd door de orde. De Zuidelijke Nederlanden namen hier een speciale plaats in: abten waren er bijzonder enthousiast om de vrouwelijke religieuze opleving. In deze regio werden er in de eerste helft van de dertiende eeuw dan ook 66 cisterciënzinnenkloosters gesticht.⁴⁵

Aan de stichting van het cisterciënzinnenklooster van de Bijloke ging de oprichting van het Onze-Lieve-Vrouwhospitaal in het begin van de dertiende eeuw vooraf. Dit werd opgericht in de woning van Ermentrudis Utenhove in Onderbergen.⁴⁶ Het was deze familie die in de eerste helft van de dertiende eeuw een voorname rol speelde in de geschiedenis van het hospitaal. Ten eerste waren de Utenhoves de belangrijkste schenkers van het hospitaal. Daarnaast leverden ze ook verzorgers en beheerders aan het hospitaal. Ten slotte zochten de Utenhoves in kerkelijke en wereldlijke kringen steun, zodat het voortbestaan van het hospitaal gegarandeerd werd. Zo zetelden regelmatig enkele Utenhoves in de Gentse schepenbank waardoor ze nauwelijks moeilijkheden ondervonden om bepaalde privileges voor het hospitaal te verkrijgen, des te meer omdat de Gentse schepenbank het voogdijschap van het hospitaal op zich nam. Omdat het aantal personeelsleden in 1215 ontoereikend was geworden om het groeiend aantal zieken,

⁴⁴ W. Simons, *Cities of ladies: beguine communities in the medieval Low Countries, 1200-1565*, Philadelphia, 2003, pp. 12-19 + pp. 109-112.

⁴⁵ P. King, *Western monasticism: a history of the monastic movement in the Latin church*, Kalamazoo (Michigan), 1999, pp. 209-217.

⁴⁶ Het hospitaal bestond zeker voor 12 februari 1204. Op deze datum werd immers een pauselijke bulle door Innocentius III uitgevaardigd waarin het hospitaal vernoemd werd ('dilecto filio magistro hospitalis Sancte Marie in Gandavo (...) personam tuam et hospitale Sancte Marie in Gandavo regimini tuo commissum'). Zie J. Walters, *Geschiedenis der Bijloke te Gent*, Gent, 1929-1930, I, p. 48.

armen en pelgrims op te vangen, bewerkstelligde Ermentrudis' broer Fulco Utenhove dat het beheer van het hospitaal toevertrouwd zou worden aan een nieuwe abdij in Lokeren, de Onze-Lieve-Vrouw-ten-Bosabdij, die tot de cisterciënzerorde zou behoren. Door de verdere expansie van de stad Gent en het afbranden van het Wittochospitaal, kampte het hospitaal in 1228 evenwel met plaatsgebrek. Graaf Ferrand en gravin Johanna van Vlaanderen schonken enkele gronden, net buiten de stad Gent gelegen, aan het hospitaal, zichzelf uitroepend als stichters van het nieuwe hospitaal. Aan deze gronden voegde het hospitaal nog enkele gekochte gronden toe.⁴⁷ In het jaar van deze verhuis besloot het Generaal Kapittel te Cîteaux echter dat vrouwenkloosters enkel nog bij de orde mochten blijven indien ze de strenge leefregels naleefden, wat inhield dat de zusters van Ten Bos niet meer mochten reizen naar het Gentse hospitaal. Hierop besloot Fulco Utenhove dat het hospitaal losgemaakt moest worden van Ten Bos, zodat de Utenhoves de stichting van een nieuwe cisterciënzerinnenabdij konden aanvragen, deze keer gelegen op dezelfde site als het hospitaal. In 1228 werd aldus de abdij *Portus Beate Marie* gesticht, later de Bijloke genoemd, als dochterabdij van Ten Bos.⁴⁸

Gedurende de dertiende eeuw breidde het domein van de Bijloke sterk uit. De grootste expansie vond plaats tussen 1246 en 1260, grotendeels te danken aan schenkingen, hoewel ook de abdis in staat was zelf gronden aan te kopen met de inkomsten van de abdij. Aan het einde van de dertiende eeuw nam de omvang van de schenkingen af. Deze situatie treffen we eveneens aan bij andere abdijen en kerken. Volgens Walters werd vanaf dat moment reeds de strijd tegen het kerkelijk en monastiek grootgrondbezit ingezet: het grootgrondbezit van de Kerk zorgde er immers voor dat vele gronden aan het algemeen verkeer onttrokken werden en dat de bevolking zich beperkt voelde in het erfrecht. Om aan deze onvrede tegemoet te komen, werd het onder andere verboden om gronden te schenken of te verkopen aan kerkelijke instellingen zonder de instemming van het wereldlijk bestuur. In de praktijk hebben zulke maatregelen nooit kunnen verhinderen dat de kerkelijke en monastieke instellingen hun domeinen bleven uitbreiden, al kwam de enorme expansie van het domein van de Bijloke zoals in

⁴⁷ A. Van den Kerkhove en Y. Hollebosch-Van Reck, *Het abdijhospitaal van de Bijloke*, Gent, 1973, pp. 7-9; C. Vleeschouwers, 'Het beheer van het O.L.Vrouw-hospitaal te Gent en de stichting van de Cisterciënzerinnenabdijen O.L.Vrouw-ten-Bos (1215) en Bijloke (1228) door uten Hove's', *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, 9 (1971), pp. 13-23.

⁴⁸ J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, I, pp. 78-89. Voor meer over de Bijlokeabdij, zie U. Berlière, *Monasticon belge. 7: Province de Flandre Orientale*, Luik, 1977, III, pp. 329-353. Voor een bijdrage in hetzelfde werk over de abdij van Ten Bos (Nieuwenbos), zie ibidem, III, pp. 379-436. Over deze naamgeving, met het intrigerende portus, zie M. Boone, 'Van "portus monialium" naar "scroderie buten bachten Biloke"', *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 12 (1988), pp. 2-16.

de periode tussen 1246 en 1260 tot een einde. Diverse archiefstukken tonen bovendien aan dat het niet eenvoudig was om het uitgebreide domein van de Bijloke te beheren: de abdis zag zich geregeld genoodzaakt om de tussenkomst van hogere gezagsdragers in te roepen om de domeinen van de Bijloke te bewaren. Zo schreef paus Gregorius reeds in 1238 dat hij de aartsbisschoppen van Reims had verzocht de abdis en zusters van de Bijloke te verdedigen tegen diegenen die aanspraak maakten op hun gronden. Daarnaast moesten ze hen, die dit reeds gedaan hadden, onder bedreiging van de kerkban, dwingen de goederen terug te geven aan de Bijloke. Andere pausen vaardigden gelijkaardige bullen uit in 1246 en 1290. De grootste aanspraken op het domein van de Bijloke werden evenwel in de veertiende eeuw gemaakt.⁴⁹ Ondanks deze tegenslagen mag het duidelijk zijn dat de domeinen en goederen van de Bijloke in de dertiende eeuw in volle expansie waren. Zulk een gunstige economische context waarin vele eigendomstransacties plaatsvonden, was een ideale context waarin vele transacties op schrift gesteld werden, zonder welke er geen sprake zou zijn van het uitgebreide archief waar we vandaag over beschikken.

4. Analyse van het archief van de Bijloke

4.1. *Samenstelling van het archief*

Hoewel de Bijloke niet veel van haar eigendommen uit het Ancien Régime kon behouden, werd haar archief – dat een aanzienlijke rijkdom aan middeleeuwse en vroegmoderne bronnen bevat – grotendeels bewaard. Vooreerst werden er ruim 1500 originele oorkonden bewaard, waarvan het oudste document dateert van 1164. De huidige klassering van deze oorkonden, die overgedragen werden aan het Gentse Stadsarchief, bestond met zekerheid al in 1881, het jaar waarin Jean Baptiste Lavaut een inventaris opstelde van de oorkondeschat van de Bijloke.⁵⁰ Vervolgens werden er vijf cartularia overgeleverd, waarvan er twee uit de late middeleeuwen stammen. Geen van beide cartularia werden in de codex zelf gedateerd, maar vermoedelijk werden beide codices in het begin van de veer-

---

⁴⁹ J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, II, pp. 7-22 + pp. 40-41.

⁵⁰ Een handgeschreven exemplaar van deze *Inventaire des archives de l'abbaye de la Byloke, 1164-1807* – waarin Lavaut van 1531 documenten melding maakte – bevindt zich in het stadsarchief te Gent. Wellicht is Jean Baptiste Lavaut ook de verantwoordelijke voor de huidige klassering van het archief. Informatie over Lavaut zelf is terug te vinden in L. Collin, 'Jean Baptiste Lavaut (1834-1900), archivaris van het bisdom Gent', in J. De Zutter, L. Charles en A. Capiteyn (eds.), *Qui valet ingenio. Liber amicorum aangeboden aan dr. Johan Decavele ter gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum als stadsarchivaris van Gent*, Gent, 1996, pp. 109-133.

tiende eeuw vervaardigd. In 1637 werden deze cartularia in het Nederlands vertaald door biechtvader Petrus Fierens, zodat een derde cartularium ontstond. Het vierde cartularium werd opgesteld ten tijde van abdis Agnes van Coudenhove (1557-1580), terwijl het jongste cartularium documenten bevat die dateren van 1371 tot 1512. Daarnaast werden er comptabiliteitsstukken van de Bijloke bewaard, waarvan de oudste rekening loopt van 1555 tot 1556 en de jongste dateert van 1796. Bovendien bevat het archief registers waarin de gronden, cijnzen, renten, tienden en pachten beschreven worden die aan de Bijloke toebehoorden. Ten slotte werden er nog twee kronieken of memorieboeken bewaard, die de levens en het bestuur van de abdissen van de Bijloke beschrijven. *Memorieboek I* uit 1563 bevat de levensverhalen van de negentien eerste abdissen vanaf het jaar 1230, terwijl *Memorieboek II* vervaardigd werd in 1677.⁵¹

4.2. Cartularia

In het kader van dit onderzoek werden de veertiende-eeuwse cartularia bestudeerd, die aangeduid worden als *Rooden Boeck I* en *II*.⁵² Het eerste cartularium bestaat uit 102 perkamenten folia met hoogte 230 mm en breedte 160 mm, terwijl *Rooden Boeck II* slechts 98 perkamenten folia telt die elk 210 mm hoog en 150 mm breed zijn. De precieze beweegredenen voor het cartulariseren in de Bijloke worden niet vermeld in de codices, wat op zich niet uitzonderlijk is. Nochtans werden cartularia niet zonder reden opgesteld: ze konden verschillende doelstellingen hebben. Domeinbeheer lijkt de voornaamste functie van de cartularia van de Bijloke te zijn geweest. Reeds vanaf de dertiende eeuw zag de abdis zich immers geregeld genoodzaakt om de hulp van hogere gezagsdragers in te roepen om de domeinen te beschermen tegen eigendomsaanspraken, die alleen maar toenamen in de veertiende eeuw. Wellicht zijn deze aanspraken de voornaamste oorzaak van het cartulariseren, daar cartularia vaak antwoord boden op bepaalde historische gebeurtenissen of institutionele crises of hervormingen.⁵³ Het opschriftstellen van een verzamelwerk waarin alle eigendommen werden

⁵¹ J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, III, pp. 205-220.

⁵² Voor een codicologische beschrijving en een gedetailleerde vergelijking van beide codices, verwijzen we graag naar L. ten Haaf, *Administratieve organisatie en archiefbewustzijn in de abdij en het hospitaal van de Bijloke te Gent in de late middeleeuwen (einde dertiende – veertiende eeuw)*, pp. 42-45.

⁵³ C.B. Bouchard, 'Monastic cartularies: organizing eternity', p. 24; A.J. Kosto, 'The *Liber feudorum maior* of the counts of Barcelona: the cartulary as an expression of power', *Journal of medieval history*, 27 (2001), p. 2. Voor meer over de inleidingen van cartularia, zie P. Bourgain en M.-C. Hubert, 'Latin et rhétorique dans les préfaces de cartulaire', in O. Guyotjeannin, L. Morelle en M. Parisse (eds.), *Les cartulaires: actes de la table ronde organisée par l'Ecole nationale des chartes et le G.D.R. 121 du C.N.R.S. (Paris, 5-7 décembre 1991)*, Parijs, 1993, pp. 115-136.

gebundeld, kon een symbolische daad zijn die in deze crisis ingezet kon worden als middel tot verweer. Een codex waarin al deze eigendomstransacties of rechtsfeiten verzameld werden, kon dan dienen als legitimatie voor het grondbezit van de Bijloke in het begin van de veertiende eeuw.

Het is evenwel opmerkelijk dat in deze periode twee identieke cartularia vervaardigd werden. Omdat in de codices dezelfde oorkonden overgenomen werden, is geen van beide cartularia een update van het andere. Bovendien is het onwaarschijnlijk dat één cartularium als kladversie gold voor het ander, aangezien perkament te duur en het transcriberen te intensief was om een volledige codex als kladversie te laten vervaardigen.⁵⁴ Een afzonderlijke bewaarplaats van beide cartularia lijkt dan ook de meest logische verklaring te zijn: vermoedelijk werd een tweede cartularium vervaardigd dat niet bedoeld was voor de zusters van de Bijloke. Dankzij deze codex werd het archief voor een andere persoon of instelling vanop afstand ontsloten. De cartularia zelf reiken enkele argumenten voor deze hypothese aan. Ten eerste werden beide codices op een later tijdstip aangevuld, terwijl de aangevulde oorkonden verschillen in de cartularia. Dit kan erop wijzen dat ze door verschillende instellingen of personen bewaard werden, die andere oorkonden ontvingen die later toegevoegd werden aan de cartularia. Ten tweede zijn er aanwijzingen dat *Rooden Boeck* II intensiever gebruikt werd dan het grotere exemplaar, te zien aan de marginale notities (afbeelding 1) of onderstreepte passages. Hoewel deze notities uit een latere periode dateren, tonen ze aan dat het kleinere exemplaar als gebruiksvoorwerp fungeerde en hoogstwaarschijnlijk in de Bijloke zelf bewaard werd. Welke persoon of instelling *Rooden Boeck* I in bezit hield, kunnen we niet met zekerheid achterhalen. Vanuit een institutioneel-organisatorische en codicologisch-paleografische invalshoek konden we desalniettemin enkele hypothesen formuleren. De eerste invalshoek brengt ons bij de geschiedenis van de Bijloke, die in de dertiende eeuw sterk verweven was met die van de familie Utenhove. Uit een brief van Fulco Utenhove naar zijn zus Ermentrudis blijkt dat Fulco zeer nauwkeurig wist over welke oorkonden de Bijloke beschikte en dat hij zich inzette om een ongeschonden teksttraditie van de naar hem gestuurde oorkonden te bekomen, al is het onwaarschijnlijk dat deze teksttraditie verdergezet werd in het Sint-Pieterskapittel te Rijsel – waar Fulco woonde – na diens overlijden in 1243.⁵⁵ Een

⁵⁴ M. Mostert, 'Marginalia in handschriften: een onderschatte bron', *Millennium: tijdschrift voor middel-eeuwse studies*, 2 (1988), p. 106.

⁵⁵ C. Vleeschouwers, 'Het beheer van het O.L.Vrouw-hospitaal te Gent en de stichting van de Cisterciënseninnenabdijen O.L.Vrouw-ten-Bos (1215) en Bijloke (1228) door uten Hove's', p. 29. Deze brief werd door Vleeschouwers eveneens uitgegeven, zie *ibidem*, pp. 31-32.

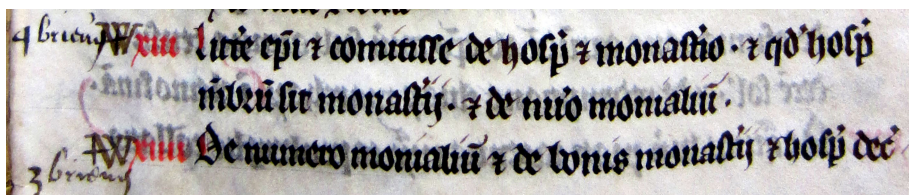
andere hypothese is de bewaring door het Gentse stadsbestuur. We hebben reeds aangehaald dat de Gentse schepenbank verbonden was met de Bijloke, dankzij de schepenen uit de familie Utenhove. Walters haalde bovendien aan dat in 1930 een deel van het archief (waarvan de oudste oorkonde van 1231 dateerde) bewaard werd in het Gentse stadhuis.⁵⁶ Mogelijk wijst dit erop dat het Gentse stadsbestuur zich reeds vanaf 1231 mengde in de interne administratie van stedelijke caritatieve instellingen zoals de Bijloke.⁵⁷ Daarnaast zijn er de codicologisch-paleografische aanwijzingen die een verband tussen de interne administratie van het stadsbestuur en die van de Bijloke aantonen: de sterke uiterlijke gelijkenissen tussen de cartularia van de Bijloke en enkele Gentse stadscartularia zijn immers opvallend. De versieringen van de initialen, alsook het gebruik van de rode rubriektitels, zijn sterk gelijkend aan het zogenaamde *Gheluwenbouck* of *Roodenbouck*, dat omstreeks 1400 vervaardigd werd, en een ander vijftiende-eeuws stadscartularium.⁵⁸ Hoe we deze gelijkenissen moeten interpreteren, is voorlopig evenwel onduidelijk. Het is immers mogelijk dat deze decoratie een lokaal gebruik was en in cartularia uit diverse milieus voorkwam. Het kan evenzeer een typische manier van cartulariseren zijn geweest binnen de interne administratie van de stad Gent, wat erop kan wijzen dat een klerk uit het Gentse stadsbestuur instond voor het cartulariseren in de Bijloke. In de Gentse cartularia zijn echter zodanig veel verschillende decoraties en stijlen terug te vinden dat we onmogelijk kunnen spreken over stereotiepe cartularia voor het Gentse in de late middeleeuwen, zodat deze hypothese weinig waarachtig lijkt. Een andere mogelijkheid is dat deze uiterlijke eigenschappen kenmerkend waren voor een schrijfatelier dat gespecialiseerd was in het vervaardigen van cartularia. Wanneer we deze hypothese volgen, werden dus zowel de cartularia van de Bijloke als enkele stadscartularia door zulk een schrijfatelier vervaardigd. Ten slotte is het

⁵⁶ J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, 1, p. 6.

⁵⁷ Marc Boone heeft immers kunnen vaststellen dat de Gentse schepenbank zich tussen 1384 en 1453 mengde in het beheer van allerlei stedelijke caritatieve instellingen zoals het godshuis van Sint-Jans-ten-Dullen, de leprozerie het Rijke Gasthuis en het begijnhof Ter Hooie. M. Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384 – ca. 1453: een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces*, Brussel, 1990, pp. 143-149.

⁵⁸ Met dank aan het lopend doctoraatsonderzoek van Tineke Van Gassen over de Gentse stedelijke archieven in de late middeleeuwen. Het *Gheluwenbouck* bevindt zich in het Stadsarchief Gent, *reeks 93*, nr. 3. Het ander Gents stadscartularium wordt bewaard in het Rijksarchief Gent, *Fonds Gent*, nr. 223. Het *Gheluwenbouck* bleef zonder twijfel steeds in bezit van de stad Gent. Dit cartularium had als voornaamste functie prestige verlenen aan de stad en kan dan ook gezien worden als een voorwerp dat de Gentse stedelijke identiteit belichaamde. Het andere stadscartularium bleef waarschijnlijk in privébezit tot het jaar 1843, wanneer het cartularium door het Gentse Rijksarchief aangekocht werd tijdens de verkoop van de collectie van bibliofiel en manuscriptverzamelaar d'Hulster-Delbeque. Voor een overzicht van de Gentse stadscartularia verwijzen we naar de inventaris van V. Vander Haeghen, *Inventaire des archives de la ville de Gand*, Gent, 1896, 365 p. waarvan in het bijzonder pp. 15-28.

mogelijk dat *Rooden Boeck I* uit de Bijloke in de veertiende eeuw effectief terecht kwam in het Gentse stadsbestuur en dat de decoraties en rubricering van deze codex een inspiratiebron waren bij het vervaardigen van de vijftiende-eeuwse stadscartularia. Verder onderzoek kan mogelijk meer aan het licht brengen over de verhouding tussen beide instellingen.

Afbeelding 1: Marginale notities (*Rooden Boeck II, index*)

In tegenstelling tot andere cartularia uit vroegere eeuwen zijn de cartularia van de Bijloke typische voorbeelden van de zogenaamde consultatieliteratuur. Beide cartularia zijn immers erg gebruiksvriendelijk: ze zijn voorzien van een uitgewerkte index met een rubricering die het consulteren van de afschriften vereenvoudigt. De index wordt voorafgegaan door een korte duiding bij de archivalische ordening van de overgeschreven oorkonden:

In fenestra deforis assignata cum A habentur littere ab I usque ad XXVIII.

In fenestra cum B habentur littere de XXIX usque LXV.

In fenestra cum C habentur littere de LXVI usque XC.

In fenestra cum D habentur littere de XCI usque CXIII.

In fenestra cum E habentur littere de CXIII usque CXXXVII.

In fenestra cum F habentur littere de CXXXVIII usque CLXIII.

In fenestra cum G habentur littere de CLXIII usque CLXXXVII.

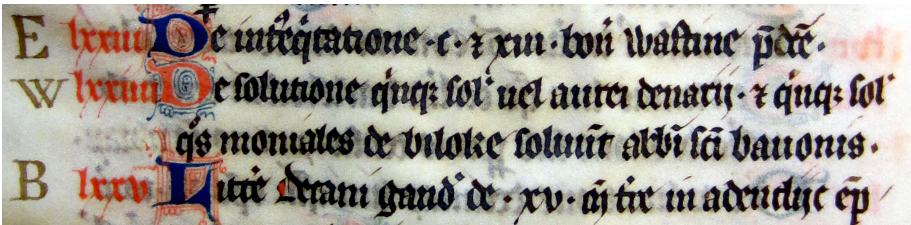
In fenestra cum H habentur littere de CLXXXVIII et deinceps.

Hoogstwaarschijnlijk verwijzen deze *fenestrae* naar acht laden van een kast waarin alle oorkonden in de veertiende-eeuwse Bijloke bewaard werden.⁵⁹ De laden van deze kast waren voorzien van een letter en bevatten de voornaamste oorkonden van het klooster en het hospitaal, genummerd met een Romeins cijfer. Hoewel de oorkonden op dit moment ook bewaard worden in kartonnen

⁵⁹ Over bewaarplaatsen en beschermingsmaatregelen voor het behoud van oorkonden en manuscripten in de middeleeuwen, zie J. Stiennon, 'Considérations générales sur la bibliothéconomie et l'archivistique médiévales', *Scriptorium: international review of manuscript studies*, 50 (1996), pp. 229-238.

dozen die alfabetische letters dragen, komt deze rangschikking niet overeen met de laatmiddeleeuwse: deze laatste was, in tegenstelling tot de hedendaagse, niet chronologisch.

Na het folium waarop de *fenestrae* vermeld worden, vat de eigenlijke index aan waarin alle rubrieknummers en -titels van het cartularium overgenomen werden. Naast de Romeinse cijfers in de index werden eveneens kapitaalletters geschreven, waarvan de betekenis enigszins onduidelijk is. Onder de letters worden immers oorkonden van diverse oorkonders verzameld die niet inhoudelijk gegroepeerd zijn, terwijl de letters in willekeurige volgorde in het cartularium voorkomen. Els De Paermentier vermoedt dan ook dat deze referentieletters mogelijk verwijzen naar een oorkondeboek dat niet werd overgeleverd of dat de letters opgetekend werden door de scribent die verantwoordelijk was voor het zeventiende-eeuwse cartularium, zodat deze letters getuigen van een herklassering van het archief in de zeventiende eeuw.⁶⁰ Gedurende het onderzoek bleek vooral die laatste hypothese erg geloofwaardig: de kapitaalletters werden duidelijk op een later tijdstip toegevoegd. Daarenboven is het opvallend dat, van de 31 oorkondeafschriften waarvan het origineel verloren ging, alle 19 oorkonden met de letter B verloren zijn gegaan. Het is mogelijk dat de oorkonden bij een latere klassering ingedeeld werden volgens deze letters, waardoor alle tezamen gegroepeerde oorkonden met de letter B vrijwillig of accidenteel verloren konden gaan.

Afbeelding 2: Indexering van de cartularia (Rooden Boeck I)

De index wordt gevolgd door de oorkondeafschriften. In de oorspronkelijke versie van beide cartularia werden 187 oorkonden overgenomen, waarvan de oudste oorkonde dateert van 1204 en de jongste van 1301. Deze werden geografisch gerangschikt volgens de belangrijkste plaatsen waar de Bijloke eigendommen of inkomsten had. Binnen de topografische ordening lijken de afschriften

⁶⁰ E. De Paermentier, 'Dorsalen als indicatoren voor het archiefbewustzijn in drie cisterciënzerinnenkloosters', p. 31.

echter zeer willekeurig te zijn overgenomen. De keuze voor deze rangschikking is te verantwoorden: we hebben reeds geopperd dat de cartularia waarschijnlijk vervaardigd werden als een instrument voor domeinbeheer, waarbij een topografische rangschikking van de oorkonden de meest logische keuze was. Op latere tijdstippen werden aan de cartularia echter enkele afschriften toegevoegd, wat niet uitzonderlijk is: cartularia werden geregeld aangevuld, al gebeurde dit zeker niet altijd.⁶¹ De latere aanvullingen verschillen in beide cartularia, wat een mogelijk argument is voor een verschillende bewaarplaats van de codices. De bijgeschreven oorkonden in het kleinere cartularium hebben immers alle betrekking op het hospitaal of de abdij van de Bijloke, wat ervoor pleit dat deze codex wellicht in de Bijloke bewaard werd. De toevoegingen in *Rooden Boeck I* zijn daarentegen eerder van algemene aard.

Door middel van paleografische analyse konden we vaststellen dat het kleinere cartularium van de Bijloke tot stand kwam in een samenwerkingsverband van verschillende scribenten.⁶² Niet alleen zijn we zeker dat er een bepaalde taakverdeling was bij het vervaardigen van het kleinere cartularium, we kunnen met enige voorzichtigheid zelfs stellen dat één scribent binnen dat scriptorium een leidinggevende rol heeft vervuld. Het lijkt er immers sterk op dat hij of zij achteraf het werk van de anderen gecontroleerd heeft: deze persoon vulde onder meer de rubriektitels van anderen achteraf aan, maar verbeterde ook het werk van andere scribenten. Deze scribent is overigens de enige die het werk van de boekbinder vereenvoudigde door het optekenen van reclamen, waardoor de boekbinder wist hoe de katernen elkaar moesten opvolgen. Bovendien schreef deze scribent in het kleinere cartularium de hele index, wat er mogelijk op wijst dat hij of zij betrokken was met de archivering in de Bijloke of op zijn minst de wensen van de archivaris met betrekking tot het cartulariseren overbracht aan het scriptorium waarin de cartularia vervaardigd werden. Opvallend is dat het grotere cartularium, *Rooden Boeck I*, integraal door deze scribent geschreven werd. Dit cartularium oogt verzorgder dan het kleinere exemplaar, terwijl ook de fouten die in *Rooden Boeck II* voorkomen en verbeterd werden, geweerd werden in het grotere exemplaar. Wellicht werd het kleinere cartularium dus eerst vervaardigd en diende het mogelijk als voorbeeld voor het grotere exemplaar.

---

⁶¹ G. Declercq, 'Originals and cartularies: the organization of archival memory (ninth-eleventh centuries)', p. 154; M. Bourin, 'Conclusion', in D. Le Blévec (ed.), *Les cartulaires méridionaux*, Parijs, 2006, pp. 260-261.

⁶² Voor een paleografische analyse van beide codices verwijzen we graag naar L. ten Haaf, *Administratieve organisatie en archiefbewustzijn in de abdij en het hospitaal van de Bijloke te Gent in de late middeleeuwen (einde dertiende – veertiende eeuw)*, pp. 50-52.

4.3. Originelen

Uit de periode tussen 1164 en 1350 werden 396 documenten overgeleverd, waarvan het grootste deel uit gezegelde oorkonden bestaat. Verder werden er afschriften (contemporaine of uit latere eeuwen) bewaard, alsook dubbele expedities van oorkonden, vidimussen, chirografen, notariële akten en vertalingen. De meeste schriftstukken zijn afkomstig van externe oorkonders: onder hen bevonden zich onder meer pausen, bisschoppen en abten, maar ook graven en gravinnen van Vlaanderen, de schepbank van Gent en verscheidene particulieren die schenkingen deden aan de Bijloke. Gezien de diversiteit van de oorkonders, zijn de zegels erg divers. Bij de bewaarde stukken die uitgevaardigd werden door de Bijloke zelf, onderscheiden we slechts drie soorten zegels: het zegel van het hospitaal, van de abdij of van de abdis van de Bijloke. Niet alle bewaarde documenten dragen een zegel. Een voorbeeld daarvan zijn de afschriften van originele oorkonden, maar ook konden de zegels van gezegelde documenten beschadigd of geheel verdwenen zijn. Indicaties daarvoor zijn sneden in de plica en de aankondiging van de zegeling in de *corroboratio* van de tekst. Soms is de perkamenten staart waaraan het zegel hing nog intact. Af en toe werden er pogingen ondernomen om een zegel te herstellen door het te lijmen of door de staart opnieuw aan het document te naaien. De oorkonden die wel gezegeld zijn, kunnen dat zegel op verschillende manieren dragen. Bij de meeste oorkonden is er sprake van een uithangend zegel waarbij een wassen zegel gehecht werd aan een perkamenten staart die aan de plica van de oorkonde hing. De pauselijke bullen dragen daarentegen een loden zegel dat uithangend vastgemaakt werd met behulp van gekleurde zijden draden. Daarnaast werd er nog een deel oorkonden bewaard waarbij het zegel aanhangend is. Het aantal zegels dat aan een document vastgehecht werd, varieert sterk. Het merendeel van de bewaarde oorkonden draagt slechts één zegel, aangezien de meeste documenten door één oorkonder uitgevaardigd werden. Er zijn daarentegen ook oorkonden die meerdere zegels dragen. Belangrijker in het kader van dit onderzoek zijn echter de dorsale notities die de meeste bewaarde oorkonden dragen. Deze zijn zowel van inhoudelijke als archivalische aard en lijken door iemand die verbonden was met de Bijloke te zijn opgeschreven – en niet door de oorkonder – daar het handschrift van deze notities vaak hetzelfde is. Het merendeel van de inhoudelijke dorsalen bestaat slechts uit een aantekening uit de late middeleeuwen, hoewel soms twee inhoudelijke dorsalen teruggevonden worden: één laatmiddeleeuwse, in het Latijn, en eentje in het Nederlands, die ten vroegste uit de zestiende eeuw stamt. De archivalische dorsalen konden eveneens op een later tijdstip aangepast worden, zoals de Nederlandstalige notities uit de zestiende

eeuw. Meestal wijzen deze soort dorsalen aan of het desbetreffende document een afschrift was van een origineel en zelden ook de plaats waar dat origineel bewaard werd. Daarnaast getuigen deze dorsalen van een erg pragmatische houding ten opzichte van het archief door de numerieke verwijzingen die erop te vinden zijn. Deze verwijzingen zijn kenmerkend voor de dorsale notities van de late middeleeuwen die vaak alfabetische, alfanumerieke of numerieke verwijzingen bevatten en de plaats van de oorkonde binnen een archief aangaven.⁶³ We ontdekten bovendien dat de inhoudelijke en archivalische dorsalen van betekenis waren voor de cartularia die in de late middeleeuwen vervaardigd werden. In de meeste gevallen werden de inhoudelijke dorsalen immers overgenomen als rubriektitel in de cartularia, terwijl de archivalische numerieke verwijzingen als rubrieknummers fungeerden. Er is dus zeker een verband op te merken tussen het archiefbewustzijn en het opstellen van de cartularia in het archieffonds van de Bijloke.

De groei van dit archief kende een hoogtepunt in het tweede kwart van de dertiende eeuw. Dit is niet verwonderlijk, aangezien de Bijloke in deze periode sterke veranderingen onderging: de verhuis van het vroegere hospitaal naar een nieuwe site, de stichting van de Bijlokeabdij ten behoeve van het beheer van dat hospitaal en ten slotte de sterke expansie van de domeinen van de Bijloke in de daaropvolgende jaren. Wanneer een einde kwam aan deze expansie, nam ook de sterke aangroei van het archief af. De vele schenkingen aan de Bijloke gedurende deze expansieperiode hielden immers in dat er meer transacties op schrift gesteld moesten worden dan in andere periodes. Bovendien zien we een evolutie in de soorten documenten die bewaard werden in het archief. Zo nam het aandeel van chirografen toe van 5 tot 24% tussen 1226 en 1350. Dit is te verklaren door de toegenomen verschriftelijking van de maatschappij vanaf de twaalfde eeuw: steeds meer mensen beriepen zich op de rechtspraak zodat er tegen de dertiende eeuw meer partijoorakonden uitgevaardigd werden dan in de voorbije eeuwen. De partijen van deze oorkonden wilden vaak zelf ook een exemplaar bezitten – hetzij ter controle, hetzij om administratieve redenen – waartoe het genre van de chirografen zich uitstekend leende.⁶⁴ Een andere ontwikkeling is de toename van

⁶³ G. Declercq, 'Le classement des chartriers ecclésiastiques en Flandre au Moyen Age', pp. 334-339; E. De Paermentier, 'Dorsalen als indicatoren voor het archiefbewustzijn in drie cisterciënzerinnenkloosters', pp. 22-26.

⁶⁴ M. Leroy, 'The thirteenth-century Middle Dutch charters (1272-1300) of Saint John's hospital in Bruges: a diplomatic and paleographic approach', in W. Blockmans, M. Boone en Th. de Hemptinne (eds.), *Secretum scriptorum: liber alumnorum Walter Prevenier*, Leuven, 1999, p. 97. Over het succes van de chirograaf vanaf de 13de eeuw, zie M. Boone, 'Estre le bien commun et general d'icelle preferé au bien privé et particulier'. Vrijwillige rechtspraak, stedelijke identiteit en stedelijke diplomatiek', in H. Brand, J. Benders en R. Nip (eds.), *Stedelijk verleden in veelvoud. Opstellen over laatmiddeleeuwse stadsgeschiedenis in de Nederlanden voor Dick de Boer*, Hilversum, 2011, pp. 197-211.

het aantal volkstalige documenten. De eerste origineel Franstalige oorkonde van de Bijloke dateert van 1278 en is afkomstig van Margaretha, gravin van Vlaanderen en Henegouwen, terwijl de eerste Nederlandse oorkonde zeven jaar later werd uitgevaardigd door Raas van Gavere en zijn echtgenote. Tussen 1251 en 1350 groeide het aantal Nederlandstalige documenten van 0% tot 71% ten opzichte van de gehele oorkondeschat. 8% werd geschreven in het Frans, en 21% in het Latijn. Thérèse de Hemptinne stelt dat het vooral caritatieve en verzorgende instellingen in de steden waren die er baat bij hadden dat de inkomende stukken in het Nederlands werden opgesteld. Deze instellingen hadden immers vaak vrouwen als medebeheerders die niet altijd het Latijn of het Frans machtig waren.⁶⁵ Een voorbeeld van zulk een instelling is ook het hospitaal van de Bijloke.

4.4. Verband tussen de cartularia en de originelen

Bij het vergelijken van de originelen en de cartularia vonden we voor 156 van de 187 oorkondeafschriften een origineel terug. De dorsale notities verraden echter dat in sommige gevallen meerdere documenten naar eenzelfde afschrift verwijzen, zodat in totaal 252 documenten overeenkomen met een afschrift in de cartularia. We kunnen hierbij spreken over dossiervorming: meerdere oorkonden werden door de archivaris als onderdeel van één onderwerp of dossier beschouwd en als dusdanig geklasseerd. Uit welke stukken een dossier bestond, kon variëren. Meestal gaat het om afschriften of vertalingen van één oorkonde en het originele document, hoewel enkele dossiers meerdere originele oorkonden bevatten die weliswaar betrekking hebben op één onderwerp. Sommige bewaarde documenten getuigen op zich eveneens van dossiervorming in het archief: zo bevatten enkele documenten de afschriften van verscheidene oorkonden die eenzelfde onderwerp behandelen. Dossiervorming kan een indicator van ingrepen in het institutioneel verleden zijn. Geertrui Van Synghel toonde onder meer aan dat abdijen geregeld vervalsingen boven originelen verkozen om overgenomen te worden in de cartularia.⁶⁶ We willen zeker niet beweren dat de cartularia van de Bijloke vervalsingen bevatten, maar proberen te benadrukken dat de keuze van het document dat uiteindelijk overgeschreven werd in een cartularium niet neu-

---

⁶⁵ Th. de Hemptinne, 'De doorbraak van de volkstaal als geschreven taal in de documentaire bronnen', p. 11.

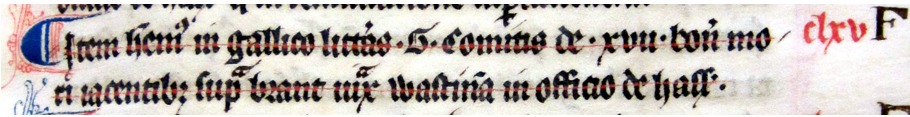
⁶⁶ G. Van Synghel, 'Observations on the entry and copying in the cartularies with charters of the province of North Brabant', in W. Blockmans, M. Boone en Th. de Hemptinne (eds.), *Secretum scriptorum: liber alumnorum Walter Prevenier*, Leuven, 1999, p. 88.

traal was indien er sprake is van archivalische dossiervorming. Welke tekst uiteindelijk overgenomen werd was dan ook afhankelijk van het dossier en was op zich ook een vorm van selectie. In sommige gevallen werd het origineel gekopieerd, terwijl in andere afschriften een *vidimus* overgeschreven werd: de scribent koos waarschijnlijk dat document als voorbeeld dat op dat moment van het grootste belang was voor het klooster. In de praktijk betekende dit voor de cartularia van de Bijloke veelal dat het document van de hoogste gezagsdrager overgeschreven werd.

Naast de oorkondeafschriften bevatten de cartularia ook enkele rubriektitels die doorstreept werden. Opmerkelijk is dat deze reeds tijdens het cartulariseren doorgestreept werden, aangezien ze als enige in zwarte inkt geschreven zijn – in tegenstelling tot de rode kleur van de overige rubriektitels – en de oorkondeafschriften ontbreken. Het gaat evenmin om gecancelleerde oorkonden, daar geen spoor van cancellering terug te vinden is op de originelen. Waarom deze oorkonden wel vermeld maar niet overgeschreven werden, heeft verschillende oorzaken. Els De Paermentier wees er in een eerste verkenning van de cartularia reeds op dat de doorstreepte rubriektitels volkstalige oorkonden betreffen. Een deel van de rubriektitels bevat immers een expliciete vermelding van het opschriftstellen in de volkstaal: deze weerspiegelen mogelijk een bewuste selectiepolitiek ten gunste van het Latijn.⁶⁷ Omdat deze volkstalige oorkonden wel degelijk te maken hadden met het domeinbeheer van de Bijloke, waren ze niettemin voldoende belangrijk om vermeld te worden in de cartularia. Deze verklaring is op zich echter onvoldoende: er werden immers ook titels van Latijnse oorkonden doorstreept, waaronder acht pauselijke bullen. Deze rubriektitels werden doorstreept indien het voorgaande oorkondeafschrift in het cartularium hetzelfde onderwerp behandelde en de doorstreepte oorkonde dus slechts een aanvulling was op het voorgaande afschrift. Degene die het cartularium vervaardigde, vond het in dat geval onnodig om twee oorkonden met een gelijkaardige inhoud over te nemen, maar wou ze wel vermelden – mogelijk opdat de lezer zou weten dat het archief nog een gelijkaardige oorkonde bevatte die hiermee te maken had, waarvan het origineel geraadpleegd kon worden.

---

⁶⁷ E. De Paermentier, 'Dorsalen als indicatoren voor het archiefbewustzijn in drie cisterciënzerinnenkloosters', p. 38.

Afbeelding 3: Een doorstreepte rubriektitel die melding maakt van de volkstaal
(Rooden Boeck I)

Het archief van de Bijloke leverde echter ook een deel documenten over die op geen enkele wijze in verband gebracht kunnen worden met de laatmiddeleeuwse cartularia. Welke criteria aan de grond van deze selectie lagen, is vooralsnog onduidelijk. Alleszins is er geen sprake van inhoudelijke criteria: hoewel de cartularia instrumenten voor domeinbeheer waren, bevatten ze ook pauselijke bullen van algemene aard, terwijl andere oorkonden die wel over grondbezit handelden, niet overgeschreven werden. Evenmin is het zo dat enkel documenten van hoge gezagsdragers werden overgenomen: een deel oorkonden van de graven van Vlaanderen werd bijvoorbeeld niet overgeschreven. Dat deze documenten door de archivaris als niet voldoende belangrijk beschouwd werden, is weinig waarschijnlijk. De diplomatische kenmerken van de documenten lijken evenmin een selectie criterium te zijn geweest. Wanneer we de archivalische dorsalen vergelijken met die op de overgenomen oorkonden, merken we wel enkele verschillen op. Op basis hiervan kunnen twee groepen onderscheiden worden: een groep schriftstukken die ogenschijnlijk niet tot het laatmiddeleeuwse klasseringssysteem met de Romeinse cijfers behoorde, en een groep die dat wel deed. De eerste groep is minder problematisch, daar het vooral afschriften uit latere eeuwen betreft die onmogelijk in de veertiende eeuw overgeschreven konden worden. De dorsalen van de schriftstukken uit de tweede groep zijn op te delen in verscheidene soorten die alle in een latere periode opgetekend werden. Ten eerste zijn er de originelen die een Romeins cijfer hoger dan 187 dragen en dus niet overgenomen werden in de cartularia. Tevens werden er afschriften bewaard waarop een latere scribe in het Nederlands schreef dat ze een kopie waren van een origineel, waarbij hij of zij ook het Romeinse cijfer van dat origineel vermeldde. Daarnaast is er nog een deel oorkonden waarvan de Romeinse cijfers incorrect zijn en mogelijk naar iets anders dan de cartularia verwijzen. Opmerkelijk is dat deze dorsalen nooit door dezelfde hand geschreven werden als de wijzigingen op de originelen van de overgeschreven oorkonden. In meerdere gevallen dragen deze documenten bovendien twee Romeinse cijfers. Het is duidelijk dat deze documenten op een andere manier beheerd werden dan de oorkonden die overgenomen werden in de cartularia – die laatste dragen immers dorsale

notities waarvan we een beperkt aantal handen konden identificeren.⁶⁸ Een mogelijkheid is dat de niet-overgeschreven documenten zich op een andere plaats dan de Bijloke bevonden en aldus getuigen van archiefvorming in een andere instelling. Indien deze oorkonden in het begin van de veertiende eeuw op een andere plaats bewaard werden, spreekt het voor zich dat ze niet voorkomen in de bestudeerde cartularia. Wanneer we daarnaast denken aan de toelichting bij de archivalische ordening met de *fenestrae*, lijkt het onwaarschijnlijk dat men in de veertiende eeuw één ladekast had waarin men een deel van de oorkonden bewaarde volgens een duidelijk systeem, terwijl een ander deel van de oorkondeschat elders bewaard werd zonder een enige duidelijke vorm van klassering. Daarenboven mogen we niet vergeten dat er veel afschriften overgeleverd werden in het Bijlokearchief: dit duidt er alleszins op dat men in de Bijloke begaan was met kopieerpraktijken, die uitgevoerd werden omdat er vraag naar was. Dit werd bevestigd in de brief van Fulco Utenhove naar zijn zus Ermentrudis uit 1238, waaruit blijkt dat Fulco zich bezighield met het kopiëren van de oorkonden van de Bijloke. Daarnaast stellen we ons naar aanleiding van de doorstreepte rubriektitels van de oorkonden, de vraag waarom er melding gemaakt werd van deze oorkonden indien ze onvoldoende belangrijk geacht werden om overgeschreven te worden. Dit lijkt ons enkel zinvol wanneer de archivaris van plan was alle oorkonden die de Bijloke in bezit had te laten overnemen in de cartularia, als een soort bewijs van de uitgebreidheid van de oorkondeschat op dat moment. Deze elementen wijzen erop dat er iets gaande was in de Bijloke waardoor niet alle oorkonden die het archief vandaag bevat, aanvankelijk in het Bijlokearchief bewaard werden. Het feit dat men van vele archiefstukken twee exemplaren nodig had – twee cartularia, twee expedities of afschriften van een oorkonde en dergelijke – kan erop wijzen dat er een tweede bewaarplaats was waar men deze documenten verzamelde. Sluitende bewijzen voor deze hypothese ontbreken echter waardoor we voorlopig aangewezen zijn op hypothesen. Verder en meer uitgebreid onderzoek naar deze dorsalen zou meer licht kunnen werpen op de selectiecriteria en een eventuele tweede bewaarplaats voor een deel van de oorkonden uit het huidige archief.

Wanneer we enkel de overgenomen oorkonden beschouwen, is het interessant na te gaan op welke manier het kopiëren van de originelen gebeurde en welke informatie overgedragen werd van origineel naar afschrift. De rol van de scribenten was hierin enorm belangrijk, daar zij konden beslissen hoeveel belang gehecht

---

⁶⁸ Zie L. ten Haaf, *Administratieve organisatie en archiefbewustzijn in de abdij en het hospitaal van de Bijloke te Gent in de late middeleeuwen (einde dertiende – veertiende eeuw)*, pp. 69-73.

werd aan de originelen. In navolging van Laurent Morelle zullen we de beschrijving indelen in vier benaderingen van het origineel: het origineel als archiefstuk, als diplomatisch document, als tekst en als verzameling van grafische tekens.⁶⁹

Wanneer we het origineel als archiefstuk beschouwen, moeten we de aandacht vestigen op de dorsale notities, waarvan de scribenten zich ongetwijfeld bewust waren wanneer ze de afschriften maakten. In vele gevallen zijn er immers sterke gelijkenissen tussen de dorsale notities op de originelen en de rubriektitels in de cartularia. Het is mogelijk dat de cartularist zich bij het cartulariseren liet inspireren door de reeds bestaande dorsale notities, maar het is evenzeer mogelijk dat de twee contemporain zijn of zelfs door dezelfde hand geschreven werden.⁷⁰ De omstandigheden die aanleiding gaven tot het cartulariseren konden immers evenzeer een herklassering van het archief aangemoedigd hebben. In zulke gevallen leefden en werkten cartularist en archivaris gelijktijdig of waren ze zelfs eenzelfde persoon. Jean-Philippe Genet benadrukte dan ook dat de taken van de cartularist en die van de archivaris nauw met elkaar verbonden waren: de archivaris was de persoon die toegang had tot het archief en het voorbereidend onderzoek verrichtte vooraleer het cartularium geschreven werd. Indien de archivaris zelf niet verantwoordelijk was voor het cartulariseren, was hij op zijn minst degene die het archief klasseerde, analyseerde en bepaalde in welke volgorde de oorkonden overgenomen moesten worden in het cartularium.⁷¹ Veelal waren cartularia echter gebaseerd op een oudere klassering van het archief, zodat ze deze klassering deden bevrozen. Cartularisten hadden immers niet altijd een archivalische reorganisatie voor ogen wanneer ze beslisten een cartularium op te stellen. Indien ze wel met het archief begaan waren, probeerden ze vermoedelijk eerder de consultatie van een bestaand archief te verbeteren dan het fonds te herklasseren.⁷² Wanneer we het verband tussen het cartulariseren en de archiefvorming in de Bijloke trachten te achterhalen, is het noodzakelijk om de handen van de dorsalen en de cartularia te vergelijken.⁷³ De inhoudelijke dorsalen werden grotendeels door één hand

⁶⁹ Zie L. Morelle, 'De l'original à la copie: remarques sur l'évaluation des transcriptions dans les cartulaires médiévaux', in O. Guyotjeannin, L. Morelle en M. Parisse (eds.), *Les cartulaires: actes de la table ronde organisée par l'Ecole nationale des chartes et le G.D.R. 121 du C.N.R.S. (Paris, 5-7 décembre 1991)*, Parijs, 1993, pp. 91-104.

⁷⁰ G. Declercq, 'Le classement des chartriers ecclésiastiques en Flandre au Moyen Age', pp. 334-339; L. Morelle, 'De l'original à la copie: remarques sur l'évaluation des transcriptions dans les cartulaires médiévaux', pp. 92-93.

⁷¹ J.-P. Genet, 'Cartulaires, registres et histoire: l'exemple anglais', in: B. Guenée (ed.), *Le métier d'historien au Moyen Age*, Parijs, 1977, p. 111.

⁷² E. Poulle, 'Classement et cotation des chartriers au Moyen Age', pp. 349-350.

⁷³ Voor de uitgebreide analyse en vergelijking verwijzen we graag naar L. ten Haaf, *Administratieve organisatie en archiefbewustzijn in de abdij en het hospitaal van de Bijloke te Gent in de late middeleeuwen (einde dertiende – veertiende eeuw)*, pp. 69-73.

opgetekend, die verschilt van de cartulariumhanden. Uit de analyse van de archivalische dorsalen – die door meerdere handen werden geschreven – blijkt echter dat het handschrift van één scribent overeenkomt met het handschrift van een scribent die een groot deel van *Rooden Boeck II* geschreven heeft.⁷⁴ We vermoeden dan ook dat deze scribent zich niet alleen met het cartulariseren bezighield, maar eveneens met het klasseren van de originelen. Welke originelen hij of zij van een dorsale notitie voorzien heeft, lijkt echter willekeurig te zijn gebeurd. Het is bijvoorbeeld niet zo dat de scribent de dorsalen van alle oorkonden die hij of zij overschreef in het cartularium voor zijn of haar rekening heeft genomen. Hoogstwaarschijnlijk gebeurden het archiveren en cartulariseren dan ook op verschillende momenten, doch in een beperkte tijdspanne, i.e. gedurende het leven van deze scribent. Hoewel er tussen de handen van de inhoudelijke en archivalische dorsalen op het eerste gezicht geen overeenkomst lijkt te zijn – al mogen we de mogelijkheid niet uitsluiten dat één persoon verschillende handen kon hebben – vermoeden we dat de archiveringspraktijken, min of meer gelijktijdig, rond het einde van de dertiende of begin van de veertiende eeuw gebeurd zijn. De dorsale handen zijn immers voor het laatst te zien op een document dat dateert van 1298 en komen voor op alle overgeschreven oorkonden. Tegen het einde van de dertiende eeuw was het archief van de Bijloke wellicht zodanig gegroeid dat de behoefte ontstond om de bewaarde oorkonden te klasseren volgens een systeem, bestaande uit dorsalen. Deze klassering gebeurde dus met zekerheid achteraf en niet op het moment waarop de oorkonden de Bijloke binnenkwamen. Bovendien dateert de laatst overgenomen oorkonde in de cartularia van 1301, zodat er vermoedelijk wel degelijk een verband is tussen het archiveren en cartulariseren in de Bijloke.

Bij de beschouwing van het origineel als diplomatisch document, komen we op het eerste niveau terecht waarin interpolaties van de oorspronkelijke tekst kunnen voorkomen. Een scribent was immers vrij om bepaalde passages weg te laten of in te korten in zijn of haar afschrift van het origineel. Vaak voorkomende mutaties van originele formules zijn het weglaten van de *invocatio*, het inkorten van de *intitulatio*, de datering en de getuigenlijsten, maar ook konden originele formules vervangen worden door andere.⁷⁵ Het is opvallend dat dit in

---

⁷⁴ Dit is niet de scribent aan wie we een leidinggevende rol binnen het scriptorium hebben toegekend. Zie L. ten Haaf, *Administratieve organisatie en archiefbewustzijn in de abdij en het hospitaal van de Bijloke te Gent in de late middeleeuwen (einde dertiende – veertiende eeuw)*, pp. 50-52 voor een identificatie van de cartulariumhanden.

⁷⁵ L. Morelle, 'De l'original à la copie: remarques sur l'évaluation des transcriptions dans les cartulaires médiévaux', pp. 94-95.

de cartularia van de Bijloke niet gebeurde, in tegenstelling tot vele andere cartularia.

Afwijkingen ten opzichte van de originelen kwamen wel voor in deze cartularia. Wanneer we het origineel als tekst beschouwen, zien we dat er geregeld fouten opdoken in de transcriptie van die tekst: de scribent kon accidenteel een regel of zin overslaan, een woord vergeten of net dubbel schrijven. Naast deze onopzettelijke fouten zijn er echter ook doelbewuste afwijkingen ten opzichte van het origineel op te merken in de cartularia, die echter niet kwaadwillig gebeurden. Zo komt het af en toe voor dat de scribenten de oude spelling van plaats- of eigennamen vervingen door een nieuwe spelling.

Als verzameling van grafische tekens waren originelen onderhevig aan de vrije keuze van de scribenten: ieder origineel bevat immers afkortingen, diakritische tekens, hoofdletters en andere grafische tekens waarmee scribenten vrij konden omspringen. Zij konden kiezen of ze dezelfde afkortingen behielden of er nieuwe aan toevoegden, en of ze het gebruik van hoofdletters en punctuatie in het origineel respecteerden in het afschrift.⁷⁶ Dit alles geldt eveneens voor de afschriften in de cartularia van de Bijloke. Vooral bij het overschrijven van afkortingen bleef de scribent minder trouw aan de originelen: van alle oorkonden en afschriften die we met elkaar vergeleken hebben, verschilden de afkortingen in de afschriften danig van die in de originelen. Wanneer we *Rooden Boeck I* met *Rooden Boeck II* vergelijken, lijkt het kleinere cartularium dichterbij het origineel aan te leunen dan het grotere exemplaar. Verder vergelijkend onderzoek kan mogelijk aantonen dat het kleinere cartularium op basis van de primaire records werd opgesteld, terwijl *Rooden Boeck I* een afschrift was van het kleinere cartularium door de scribent die wij als leidinggevend hebben aangeduid. Omdat het grotere cartularium dan als een afschrift van een afschrift beschouwd kan worden, is het vanzelfsprekend dat de afschriften hierin minder trouw zijn aan de originelen dan de afschriften in het kleinere cartularium.

5. Conclusie

In dit onderzoek vestigden we de aandacht op de administratieve organisatie en het archiefbewustzijn in de abdij en het hospitaal van de Bijloke te Gent aan het einde van de dertiende en de veertiende eeuw. Dit trachtten we te onderzoeken aan de hand van cartularia en originele oorkonden, die ons meer leerden over de

---

⁷⁶ L. Morelle, 'De l'original à la copie: remarques sur l'évaluation des transcriptions dans les cartulaires médiévaux', p. 100.

archiveringspraktijken in het archief van de Bijloke. Cartularia waren immers instrumenten bij uitstek voor archiefbeheer, aangezien ze het consulteren van originelen uit een archief vereenvoudigden. Omdat de archivalische dorsalen, die op de originele oorkonden werden opgetekend, sporen nalaten van een vroegere archiefklassering, vormden deze oorkonden een tweede toegangssleutel tot het Bijlokearchief.

Wanneer we de cartularia bestudeerden, ontdekten we dat in het begin van de veertiende eeuw twee identieke cartularia vervaardigd werden met afschriften van 187 oorkonden uit het archief. De voornaamste aanleiding tot het cartulariseren waren de vele eigendomsaanspraken op het domein van de Bijloke gedurende de dertiende en veertiende eeuw: de abdis zag zich geregeld genoodzaakt om hogere gezagsdragers aan te spreken, opdat deze haar zouden bijstaan in het bewaren van het domein van de Bijloke. Het opschriftstellen van oorkonden waarin bepaalde eigendomstransacties of rechten met betrekking tot de inkomsten en eigendommen van de Bijloke vastgelegd werden, was wellicht een symbolische daad van verzet tegen diegenen die aanspraak maakten op die bezittingen. Een cartularium, als verzameling van zulke oorkonden, fungeerde aldus als legitimering van het bezit van de Bijloke. Dat domeinbeheer de voornaamste functie was van het cartularium werd ook weerspiegeld in de interne ordening ervan: de oorkonden werden topografisch gerangschikt volgens de belangrijkste plaatsen waar de Bijloke eigendommen of inkomsten had.

Desalniettemin is het uitzonderlijk dat in één abdij twee identieke cartularia werden vervaardigd in eenzelfde periode. De verklaring hiervoor trachtten we te vinden in de geschiedenis van de Bijloke, die in de vroegste periode sterk verweven was met die van de familie Utenhove. Deze familie zorgde er niet enkel voor dat een hospitaal en twee abdijen opgericht werden, maar bewaarde ook lange tijd controle over de door haar gestichte instellingen. Dit gebeurde in de eerste plaats door Ermentrudis en Fulco Utenhove, die beiden op de hoogte waren van de oorkonden die in de Bijloke bewaard werden. Ermentrudis bezorgde haar broer geregeld oorkonden die hij op zijn beurt kopieerde. Hoewel we eerst vermoedden dat het tweede cartularium mogelijk bewaard werd in het kapittel van Rijsel, waar Fulco verbleef en de oorkonden kopieerde, leek dit eerder onwaarschijnlijk, daar de cartularia meer dan een halve eeuw na het overlijden van Fulco in 1243 opgesteld werden. Daarom verlegden we de focus naar het Gentse stadsbestuur, dat mogelijk een rol gespeeld heeft in de interne administratie van de Bijloke. In het begin van de dertiende eeuw zetelden immers geregeld enkele Utenhoves in de Gentse schepenbank, waardoor het voor de Utenhoves niet moeilijk was om bepaalde privileges van de stad Gent te verkrijgen voor het hos-

pitaal. Daarenboven nam deze schepenbank het voogdijschap van het hospitaal op zich. Het stadsbestuur had in de twintigste eeuw eveneens allerlei archiefstukken van de Bijloke in bewaring, waaronder oorkonden vanaf het jaar 1231, enkele cartularia en een afschrift van het in het Nederlands vertaalde cartularium door Petrus Fierens. De uiterlijke gelijkenissen met twee Gentse stadscartularia uit de vijftiende eeuw is ten slotte frappant, wat kan wijzen op een zeker verband tussen de cartularia van het Gentse stadsbestuur en die van de Bijloke. Om al deze redenen is het waarschijnlijk dat het tweede cartularium een tijdlang door het Gentse stadsbestuur bewaard werd, al is de hoedanigheid van die relatie momenteel nog onduidelijk.

Indien één van beide codices op een andere plaats dan de Bijloke bewaard werd, vermoeden we dat het kleinere cartularium, *Rooden Boeck II*, in de Bijloke verbleef, aangezien deze codex meer indicaties bevat dat het als gebruiksvoorwerp fungeerde. Bij de vervaardiging van beide cartularia lijkt dit cartularium als voorbeeld te hebben gediend voor het grotere exemplaar. Het kleinere cartularium werd immers geschreven in een samenwerkingsverband van vier scribenten, waarin één scribent een leidinggevende rol lijkt te hebben gehad: het lijkt erop dat deze scribent het werk van de anderen verbeterde of aanvulde en dat hij of zij integraal *Rooden Boeck I* schreef. Daarin waren de fouten die in het kleinere exemplaar voorkwamen, verdwenen. We kunnen dan ook met vrij grote zekerheid stellen dat *Rooden Boeck I* na *Rooden Boeck II* vervaardigd werd, waarbij *Rooden Boeck II* als voorbeeld bij de vervaardiging van het tweede cartularium gebruikt werd. In feite is de naamgeving *Rooden Boeck I* en *II* dus een foutieve: de nummering dateert vermoedelijk uit een latere periode, mogelijk de zeventiende eeuw, wanneer beide cartularia opnieuw in de Bijloke bewaard werden. De toenmalige archivaris heeft wellicht niet in detail bestudeerd welk cartularium eerst vervaardigd werd en heeft het meest verzorgde, i.e. het grotere cartularium, als *Rooden Boeck I* bestempeld. Ondanks dat het grotere cartularium eigenlijk als *Rooden Boeck II* aangeduid zou moeten worden, bleef deze foutieve naamgeving tot heden in gebruik.

Welke selectiecriteria uitgevoerd werden binnen het archief van de Bijloke alvorens men het cartulariseren aanvatte, is vooralsnog onduidelijk. De dorsale notities op de oorkonden die niet overgenomen werden zijn immers van een andere aard dan die op de gekopieerde oorkonden: niet alleen verschillen de handen ervan, de verwijzingen die ze bevatten zijn in vele gevallen foutief en lijken ofwel naar een ander archief te verwijzen, ofwel eerder andere dan archivalisch informatie mee te delen. Daarnaast moet opgemerkt worden dat het archief ook oorkonden bevat uit de dertiende eeuw die wel degelijk het domeinbeheer in de

Bijloke behelzen, doch niet werden overgeschreven in de cartularia. We kunnen dan ook niet uitsluiten dat het archief van de Bijloke in het begin van de veertiende eeuw minder uitgebreid was dan nu het geval is en dat er na het cartulariseren nog allerlei oorkonden uit een vroegere periode aan werden toegevoegd. Uitgebreider onderzoek naar de archivalische samenstelling van het oorkonde-materiaal uit de late middeleeuwen en vooral naar de dorsale notities op die oorkonden kan hier mogelijk meer licht op werpen. Binnen de oorkonden in de cartularia werd echter ook een selectie doorgevoerd. We konden immers achterhalen dat de scribenten enkele rubriektitels doorstreept hebben, zonder de oorkonden integraal te kopiëren, louter omdat de betreffende oorkonde in de volkstaal werd opgesteld. Af en toe waren er echter ook doorstreepte rubriektitels omdat de inhoud van die oorkonden aanvullend was op een voorgaand afschrift, zodat het kopiëren van deze oorkonden niet noodzakelijk was. Wel werden deze oorkonden in de cartularia vernoemd, zodat de lezer wist dat het archief deze oorkonden bevatte. De oorkonden die wel werden overgeschreven in de cartularia, behoorden af en toe tot een soort dossier: verscheidene oorkonden kregen in dat geval eenzelfde verwijzing naar de cartularia opgetekend, wat wijst op een zeker archiefbewustzijn en een poging om documenten die inhoudelijk verwant waren als dusdanig te klasseren. Welk document uit deze dossiers overgeschreven werd in de cartularia, was verschillend per dossier. In het algemeen kunnen we stellen dat het document dat het meeste van belang was voor de Bijloke werd overgeschreven, meestal het document dat door de hoogste gezagsdrager werd uitgevaardigd.

De taken van degene die het cartularium vervaardigde en een archivaris leunden in de middeleeuwen dicht bij elkaar aan, waardoor onderzoekers voor enkele cartularia hebben kunnen aantonen dat beide functies verenigd werden in één persoon. Voor de cartularia van de Bijloke vermoeden we dat er omstreeks het einde van de dertiende eeuw of het begin van de veertiende eeuw een (her)klassering van het archief plaatsvond. Dit staaften we met de vaststelling dat verscheidene dorsale handen steeds terugkeren op de oorkonden die overgeschreven werden in de cartularia. In ieder geval staat het vast dat de inhoudelijke en archivalische dorsalen op verschillende tijdstippen opgetekend werden. Opmerkelijk is evenwel dat één van de handen van de archivalische dorsalen overeenkomt met één cartulariumhand. We vermoeden dan ook dat de scribent van het cartularium zich zowel met de archivering als met het cartulariseren bezighield.

Hoewel verder onderzoek naar het archief van de Bijloke zeker nog gewenst is, werd aangetoond dat dit archief getuigt van administratieve organisatie en archiefbewustzijn in de late middeleeuwen. Aan de hand van twee cartularia,

Rooden Boeck I en II, en 396 originele oorkonden konden we immers onthullen dat cartulariseren en archiveren ook in de Bijloke hand in hand gingen. Bij het cartulariseren werden immers keuzes gemaakt over welke oorkonden overgeschreven dienden te worden en welke niet, wat eveneens weerspiegeld werd in de archivering: de oorkonden die overgeschreven werden in de cartularia dragen tenslotte eenzelfde soort dorsale notities. De vele eigendomsaanspraken op de bezittingen van de Bijloke vanaf de dertiende eeuw, deden de behoefte ontstaan om een cartularium te laten vervaardigen voor deze gemeenschap. Traumatische gebeurtenissen als deze veroorzaakten immers vaak een heropleving van het bewustzijn van de waarde van een archief, omdat de oorkondeschat, net als andere relieken of schatten, de identiteit van de gemeenschap versterkte. Archiveren en cartulariseren, beschouwd als het toegankelijker maken van de oorkondeschat, kunnen dan ook gezien worden als een onderdeel van de identiteitsvorming en de vorming van een archivalisch geheugen.